

VI. Feszl Erigyes grafikája

Feszl Erigyesnek - durva becsléssel - mintegy 600-700 grafikai lapja maradt fenn, igénytelen vázlatoktól, forgácsoktól kezdve kidolgozott akvarellekig, litográfiáig. E lapoknak kb. egyharmadánál a hátsó oldalon is találunk rajzot vagy vázlatot, így a tényleges grafikai állag közel 1000 darabra tehető. Nagyobb részük tájgrafika és épületábrázolás, de szép számmal van köztük életkép, találunk jellegzetes romantikus témákat /vándor, merengő szerzetes/ és mitológiai jeleneteket is.

Meglepő, a grafikai oeuvre sorsát ismerve azonban érthető, hogy e jelentős festői működés szinte napjainkig lényegében ismeretlen maradt, kritikai feldolgozása, méltatása, a XIX. századi festészet egészébe való beillesztése mind ez ideig nem történt meg. Csak nagyon kevés, szórványos említéssel találkozunk, tulajdonképpen alig egyébre, mint az egykorú műegyleti kiállítások katalógusaira támaszkodva, tehát nem maguknak a műveknek ismerete alapján. Írhatóan még leginkább Zsámbék és Visegrád ábrázolásának ténye volt valamennyire ismert.

A tulajdonképpeni nagy grafikai anyag akkor vált

a művészettörténeti kutatás számára hozzáférhetővé, mikor 1927-ben az ismeretlen és rejtőző Feszli-tervhagyaték - Vámos Ferenc felkutató buzgalma nyomán - az Országos Levéltárba került. Vámos Ferenc cikkeiben helyszórtan utalt ezekre, de főleg csak annyiban, amennyiben valamit igazoltak, alátámasztottak építészettörténeti gondolatmenetében. A festői oeuvre egészét nem érzékeltette, s még vázlatos áttekintést sem nyújtott róla. A XIX. század festészetének kutatói számára - akik különben is, a lassan kibontakozó érdeklődés nyomán, a festészetileg jelentősebb, ugyan-ugy feldolgozatlan művészek felé fordultak először - sen vált nyilvánvalóvá, hogy kutatásra, feldolgozásra érdemes anyag áll rendelkezésükre. Feszli festői munkásságának teljessége tehát ismeretlen maradt, mint ahogy lényegében az volt életében is. Szűkebb környezetén kívül kortársai se nagyon ismerték, oly elenyészően csekély része szerepelt kiállításokon. Halála után ismeretlenségben szunnyadó tervhagyatéka rejtette majd fél évszázadig, közgyűjteménybe jutása után pedig újabb fél évszázadon keresztül csak jelzésszerűen emelkedett ki olykor az ismeretlenség homályából.³³² Talán remélhető, hogy az 1984-es, centenáris Feszli-kiállítás 59 akvarell,

rajz, litográfia kiállításával és a katalógusban ennél jóval több mű áttekintő ismertetésével,³³³ megnyitja az utat a grafikai oeuvre megközelítéséhez, ismertté válásához, feldolgozásához.

Midőn az addig is lehetséges áttekintés felvázolását megkíséreljük, tudatában vagyunk annak, hogy a véleményalkotás alapjául szolgáló képek, ha mégoly tekintélyes is a számuk, nem a teljességet jelentik.³³⁴ De talán remélhetjük, hogy a grafikai életmű általános jellege a kvalitása ennek alapján is megállapítható.

Bár építészeknél a rajzkészség és rajztudás általános, nem egyszer jelét látjuk művészi hajlamnak, olykor briliáns rajzi-grafikai megjelenítés szándékának is - mégis, Feszlnél - úgy látjuk - ennél többről és másról van szó. Ami rá jellemző, az a rajzolás-festéssel való kapcsolata, nem a minőség elsősorban, hanem az attitűd és a választott témák köre. Ez nála nem egyszerűen az építészethez jól felhasználható fegyverzet, esetleg a célján tulnyuló lehetőségekkel, hanem bizonyos mértékig öncélú foglalatosság.³³⁵ Nem is egyszerűen passzió, hanem az ezuton való önkifejezés eszköze. Ezért talán helyes, ha nem elsősorban a minőség felől közelítjük

meg, hanem jellegét vizsgáljuk, és azt az érdeklődést, amiről tárgyválasztásai tanuskodnak. Természetesen minőség tekintetében is ugyancsak megállja helyét, kivált kiemelkedő lapjaival, ha olyan kiváló kortárs festőkkel, mint Barabás, Sterio, Ligeti stb. nem is helyes grafikai életművét összevetni. Érdekes összehasonlításra nyílik alkalmunk, ha Feszli munkásságát az ugyancsak építész Máltás Hugó /1829-1922/ művészetével vetjük össze. Az ő képei kifogástalan, fejlett és iskolázott rajztechnikáról tanuskodnak, a hazai jó átlagot elérik. Száraz, akadémikus modoruk, ha szabad azt mondani, bizonyos iskolás jellegük Feszli-vel szemben sokkal inkább keltik azt a benyomást, hogy itt alkotójuknak többi tevékenységétől, életétől szeparált zárvány-tevékenységről, passzióról van szó, melynek építészetéhez és rajztanárságán túlmenően életéhez nem volt köze. Ha építészek közül e tekintetben például Schinkellel vagy Viollet le Duc-kel hasonlítjuk össze, akkor az előbbit, nagyobb formátumán kívül természetesen, megkülönbözteti, hogy rajzmodorában még az előző korszakhoz tartozik, mindkettőjüket, hogy általában precízebbek, többnyire építész módjára szabatosabbak és - különösen Viollet le Duc - briliánsabb technikával rendelkeznek.

Velük szemben Feszli inkább festői alkat, s ha van is sok rajza, kivált vázlata, az akvarell levegős, lendületes terrenuma az igazi világa. Mindezek ellenére a korai rajzokon még mutatkozik valami a klasszicizmus száraz, pedáns rajztechnikájából és érdekes módon valami visszatér ebből több késői akvarelljének ecsetkezelésében. Ugyanakkor a klasszicizmus konturrajz modorával, amit pl. a vele egyidős Orlai Petrich Soma Lamberg császári biztos meggyilkolása c. képén és még másoknál is látunk, nem találkozunk. E mellett a vázlatos, levegős lendületesség mellett művészetének egy részére a romantikus szemlélet, más részére - inkább később - bizonyos realizmus jellemző.

Munkásságának legnagyobb részét az épület- és az ehhez kapcsolódó veduta-ábrázolás teszi ki. Közel áll hozzá a tájfestés is, - de kivált később - nagy teret foglal el az életkép és népéletkép, nem utolsósorban vázlatok, krokik formájában. Mennyiségileg elenyésző, de nem hagyható figyelmen kívül a divatos romantikus témák és antik mitológiai tárgyú képek rajzolása-festése. Portrét, történeti képet nem, alakosat keveset készített.

Mindezek közül bizonyos szempontból legjelentő-

sebbek azok a hazai tárgyú történeti tájgrafikai és épület-ábrázolásai, amelyeket a magyar régészet, művészettörténet és műemlékvédelem kibontakozásának háttéréül is szolgáló romantikus romkultusz dokumentumaiként értékelhetünk.³³⁶

E munkásságának előzményeként, részben kísérlőjeként emlitenünk kell azokat az akvarelleket, rajzokat, melyek vándorévei, illetve későbbi utazásai során készültek. Tulnyomó többségük a helyszínen, az utazások során született, de akad az ábrázolásoknak utóbb kidolgozott változata, sőt utiélményekhez kapcsolódó fantáziarajz is.³³⁷

Midón a 18 éves ifju 1839-ben utnak indult, bizonyosan vitte magával a középkor világa iránti romantikus rajongást és a dicső magyar mult századok homályába vesző képét, az azt megidézni hivatott hazai romábrázolások emlékével együtt. Szemléletét /elsősorban a vizuálisat/, művészi látását, technikai készségét azonban a hazáján kívül töltött évek gyakorlata, nem utolsó sorban Jean-Bapt. Louis Hubert-nél Párizsban végzett tanulmánya alakította,^{337/a} formálta ki, midón építészeti studiumai mellett zömmel a középkori emlékek, romok megörökítésében mélyedt el. Közülük Barbarossa Frigyes XII. század-

ban épült gelnhauseni császári palotájának romja és az ugyanitt levő, Zsámbékkal stilárisan rokon, átmeneti stílusu Marienkirche különösen érdekelte őt, a legtöbb rajzot ezekről készítette.³³⁸ Rajzhagyatékában közel 30 grafika maradt fenn Gelnhausenről, főleg fejezetek és gyánkövek megörökítése több változatban. Foglalkozott a gondolattal, hogy ezekből kiadványt szerkeszt, több címlaptervet is készített, valamint olyan rajzváltozatokat, melyek a köre való átrajzolás közvetlen mintájául szolgáltak. Két litográfia próbanyomata is fennmaradt. A helyszíni rajzokat valószínűleg 1843-ban csinálta, de lehet, hogy többször is megfordult itt. A rénk maradt változatokat a későbbi években itthon készítette.

Feszl Frigyes tanulóévei során készített rajzai, akvarelljei ugyanazt az alapvető jelleget mutatják, mint később született hazai történeti tájgrafikái. Nem építészeti dokumentumot, műszaki felvételt akart nyújtani, hanem - többnyire emelkedett - érzéseket keltő romantikus tájképeket, épületábrázolásokat. A középkor iránti érdeklődés feltámadásával, nem utolsósorban a középkori stílusokban való építés technikai segédleteként, ekkor már évtizedek óta folyik

Európa-szerte a középkori emlékek lerajzolása, felmérése, publikálása. A negyvenes évek közepétől hazánkban is fokozatosan megjelenik a felmérő, régészkedő építészek, mérnökök egy kis csoportja, akik igen szerény módon ugyanerre törekszenek. Feszli - Henszlmannal való kapcsolata, középkor iránti fogékonysága ellenére - soha nem tartozott ezek sorába. Emlékefelmérést tudomásunk szerint nem készített, ha a középkori emlékekkel szembekerült, bennük mindig a festői, éspedig a romantikusan szemlélt festői témát látta. Ezért vonzódott annyira a romábrázoláshoz, s ezt a jelleget fedezhetjük fel a maga módján egyéb tárgyú grafikájának /tájfestészet, életkép stb./ tulnyomó részében is.

Történelmi tájgrafikájában - az akkori általános szemléletnek megfelelően - Zsámbék és Visegrád játszotta a legfőbb szerepet. A zsámbéki templom romjai voltak azok, melyeket Feszli pályája kezdetétől élete végéig - a visegrádi vár mellett - a legtöbbször megörökített vázlatokon, rajzokon, akvarelleken.^{338/a} Ezek nyomán már 1845-től kezdve litográfiák, fametszetek készültek, az eredetiek, főképp akvarellek, kiállításokon szerepeltek. Kiemelkedő műve a művészileg elsőrendű, ikonográfiaailag is központi helyet

elfoglaló^{338/b} 1845-ös nagylitográfia,³³⁹ mely a templon belsejét mutatja a szentély felől a bejárat felé. E litográfiához hasonló szemlélettel és képszerkesztési elv alkalmazásával készült a főhajó másik, szentély felé tekintő nézete.³⁴⁰ A kép előterében látható boltív ugyanugy szigoruan keretezi, összefogja a látványt. Ugyanakkor a nagyobb romosság, a tátongó hiányok kevesebb lehetőséget nyújtanak a zárt tér belső látványának felkeltéséhez. Ugyanigy az építészeti műformák és a vegetáció kontrasztjának érzékeltetésére is kevesebb lehetőség nyílik. Mindezek ellenére művészileg és a romkultusz dokumentumaként egyaránt méltó párdarabja a másiknak.

30. Mindkét vázlaton megtaláljuk a falhoz támaszkodó, merengő paraszt figurát. Ugyanezt látjuk - üldögélő változatban - a nyugati homlokzatot ortogonálisan ábrázoló akvarellen is,³⁴¹ tanuságául annak, hogy ezt a lapot is valami módon reprezentatív ábrázolásnak tekintette alkotója. Nyilvánvaló, hogy a széles karimájú kalapos, szürös figurák a képeknek elsősorban nem reális elemei akarnak lenni, hanem emblematikusak, amit a képi szituációban nem indokolt öltözetük és izolált, funkció nélküli ott állásuk, merengésük is kifejezésre juttat. E paraszt

alakok, pásztorok hivatottak a képen a nemzetit, egyben a romantika igényelte ősit megjeleníteni. A rendi-nemesi nemzet-konceptióval szemben itt már a népi nemzet-konceptió jelentkezését látjuk, miként Feszl nemzeti építőstílusra való törekvésének nagy részében is.

Markó Károly Visegrádról készített képe után e középkori várrom nemzeti tájfestészetünk legtöbbször megfestett témája lett, szinte minden tájfestőnk megörökítette. Sorukból Feszl sem hiányzott,³⁴² de legtöbbjükkel, sőt saját Zsámbék-ábrázolásaival is ellentétben ábrázolásmódja kevésbé romantikus hangvételi. E képek - persze a korizlésen belül - többnyire tárgyilagosabb szemléletűek, és - ami egyedülálló - több festményén, vázlatán képzeletbeli kiegészítéssel ábrázolja tárgyát. Fontos jellemzője a visegrádi rajzoknak, hogy kevés kivétellel nem szorosan vett épületábrázolásokról van szó, hanem történelmi tájgrafikáról. Mindössze két olyan téma szerepel egy-két lappal, ahol az épülettromok ábrázolása a cél: a keleti kaputorony és a felső várudvar.

Különböző adatok alapján feltételezhető, hogy Feszl az 1870-es években esetleg nagyobb itáliai utazást tett. Talán ekkor készítette azokat az antik

romokat megörökítő utivázlatokat, rajzokat tengerparti, egyben hegyes-sziklás környezetben, melyeket később itthon több változatban feldolgozott.³⁴³ Mivel vázlatai közt van "Szingapur" és "Babilon" feliratu kép, 1885-ös posthumus kiállításán pedig szerepel "Carthago", több "Görögországi tengeri táj", illetve "templomrom" képcim, felmerül a gondolat, hogy grafikájának egy része fantázia-munka volt.

Feszl Frigyes rendkívül sok tájképet és városképet festett, rajzolt Pesten és Budán, Kőbányán és annak környékén, s néha az országban máshol is.

Ahogy a főváros volt építész i működésének legfőbb színtere, ugyanugy azt örökitette meg legtöbb grafikáján is.³⁴⁴ Kőbányáról és környékéről készült és fennmaradt munkákkal együtt ezek száma közel száz, ha az itt készült "alföldi" és életképeket nem is számítjuk. Pestet és Budát ábrázoló egyes rajzai sokszorosított grafikák mintájául is szolgáltak. Így született pl. a régi Nyugati pályaudvar acélmetszetű látképe³⁴⁵ és az 1849-i Ostrom képeit bemutató, ugyancsak acélmetszetű lap.³⁴⁶

Feszl, mint láttuk, évtizedekig élt Kőbányán és a németalföldi festők aprólékos érdeklődésével örökitette meg olykor igen hangulatos képeken szűkebb

Pesti és budai

és távolabbi környezetének látványát, részleteit, melyek egyben e vidékies település több mint egy évszázaddal ezelőtti arculatának becses dokumentumai. A háza tájától a felhagyott kőbányákon keresztül a rákosszentmihályi cselédlakásokig, a kapirgáló csirkéktől, álldogáló parasztokon keresztül a nagy távlatu tájképekig minden érdekelte.³⁴⁷

Fennmaradt "alföldi" képei³⁴⁸ kevés kivétellel a rákosi mezőkön és a pesti határban készültek, ahogyan a népeletképekkel is - mint látni fogjuk - hasonló a helyzet. Olyan témákat örökölt meg, mint a rákosi téli táj szénaboglyával, |varjakkal, síkság sás-
sal, belvizzel, madarakkal vagy pusztai téli tájkép szárazmalommal³⁴⁹. De akad olyan is, mely nem ábrázolás, legfeljebb tényleges látvány-elemek felhasználásával készült vers-megjelenítés, mint a több változatban fennmaradt Csárda romjai. Ezek egyikén, a "Petőfy után" felirat Petőfi "A csárda romjai" c. versére utal.

Pesten, Budán, Kőbányán és vidékén kívül más tájakat is megörökölt Feszl, így különböző hegyvidékeket. Bár a hegyvidékek látványát ugyanolyan hűségesen közvetíti, mint a síkföldi tájakét, megfestésük sokkal több alkalmat ad romantikus felfogás érvényesítésére, romantikus életérzés megnyilatko-

Impulzus,

zására.³⁵⁰ Ezt látjuk egyéb olyan képein is, ahol a sziklás-hegyes környezet csak díszlete a cselekménynek vagy a fő témául szolgáló épületnek. Különösen szép e hegyi képek közt két Kárpátok-tanulmánya 1874-ből.³⁵¹ Különössége miatt említést érdemel e sorozatba tartozó képei közül az a két akvarell, mely folyó mentén húzódó sziklás tájat mutat, tulajdonképpen a még ember nem lakta Budát az ősidőkből.³⁵² Feszli kedvelte az ilyen ősidőkbe visszanyúló fantázia-ábrázolásokat. Ilyen pl. a "Buda Pest 1600 esztendő előtt" feliratu ceruzarajz, a pesti oldalon római katonákkal, a háttérben a Gellért-heggyel.³⁵³ A Dunakanyarnak, Pilismarótnak és környékének különböző pontjait Feszli többször is szívesen felkereste, számos rajzot, akvarellt készített róluk.³⁵⁴ Ebben bizonyára szerepe volt a kanyarodó folyó menti hegyes, erdős táj festői és romantikus jellegének, a visegrádi romoknak, valamint annak, hogy Pilismaróton /Heckenast-villa/ és Szobon /Luczenbacher sirkápolna/ épített. Valószínű, hogy e képeket a nagy házat tartó Heckenastnál vendégeskedve készítette. lch

Feszli - feltehetően élete későbbi szakaszában - nagy érdeklődéssel fordult grafikájában a népélet, ill. annak számára megmutató részére felé. Ezek jó-részt ugyanugy Kőbányán és környékén készültek, mint

"alföldi" képeinek zöme. Kőbánya ekkor még teljesen falusias település volt, s a sertéskereskedelem következtében rendszeresen jöttek-mentek parasztok, vidéki állattenyésztők stb. Ezen kívül a pesti vásárokon is szívesen örökített meg jeleneteket, figurákat. Ilyenformán a rajzhagyatékában fennmaradt anyag semmiben sem támasztja alá azt a Feszli-irodalomban előforduló, de máshonnan nem megerősített állítást, hogy a szolnoki művésztelepen vagy azzal valamilyen kapcsolatban készítette volna népi életképeit. Néhány akvarellen kívül száznál jóval több ilyen rajz maradt ránk, ez utóbbiak nagy része un. "kroki" /kisméretű mozdulat-, jelenet-, alakrögzitővázlat/, melyeken olykor a városi élet mindennapi figurái is helyet kapnak.³⁵⁵

Mesterünk - jóval kisebb számban - készített egyéb életképeket, jeleneteket³⁵⁶ /pl. rákosi róka-vadászatot/, tájképeken kívüli önálló természetábrázolást³⁵⁷ /növényeket, állatokat, köd- és felhőtanulmányokat/ és feldolgozott több romantikus témát is. Külön említendő három igen jellegzetes, nála ritkábban előforduló típus: a szerzetes, a vándor és a magányos fa.³⁵⁸

A jelek szerint az 1870-es években fordult Feszli

figyelme az antik mitológia felé, akkor, amikor Münchenben ismét divatosá vált a mitológiai téma, s amikor az antik romokat ábrázoló képeit is készítette. Közel 40 db fennmaradt ilyen tárgy grafikájának tulnyomó része vázlat, ezek jelentősége nem annyira művészi, mint inkább ikonográfiai, Feszti érdeklődésének tanúiként. Témái közt szerepelt Paris ítélete, Hector és Achilles viadala, Nausikaa és Odysseus találkozása, Odysseus hazaérkezésének jelenetei, Heracles /Hercules/ megfékezi a bikát, kentaur-jelenetek.³⁵⁹ A fennmaradt közel 20 kentaurgrafika sajátos módon nagyrészt női alakokat mutat.³⁶⁰

VII. Feszl Frigyes életműve

Munkásságát áttekintve, alkotó tevékenységét összefoglalva elsőként vizsgáljuk meg, milyen épü-
lettipusokat épített, kik voltak a megbízói.

Munkássága jellegzetesen a polgársághoz kapcsol-
ja, számukra tervez lakóházakat, villákat, családi
sirkápolnákat vagy közösségi épületeket, mint a taka-
rékpénztárak, a Polytechnikum, színházak /a német
színház pályaterve, a pesti nyári színház terve/
vagy a Vigadó. Fő megbízója két évtizeden keresztül
Pest városa, amit alighanem bátyja támogatásának kö-
szönhet. Innen származott egyházi épületekre szóló
megbízásainak nagy része is: a szervita templom és
kolostor, a belvárosi plébánia, a ferencvárosi temp-
lom stb. De tervezett templomot magán megbízó részé-
re /Mayer János, 1853 vagy 1859/ és polgártársai fel-
kérésére /kőbányai templom/ is. Pest városához ha-
sonlóan a Fővárosi Közmunkák Tanácsával is szoros
volt a kapcsolata, legalábbis a kezdeti időszakban.
E testülettel való együttműködése még feltáratlan,
de tudjuk, hogy terveket készített a Sugárut kiala-
kításához, valószínűleg az egykori Ferenc József
tér és esetleg egyéb terek rendezéséhez, valamint

résztvett az 1871. évi városrendezési tervpályázaton. - Megjegyzendő, hogy Budapest és közvetlen környékén kívül - a pályázatokat nem számítva - csak négy munkájáról tudunk: egy tervről /Bia/, egy viljáról /Pilismarót/, egy sirkápolnáról /Szob/ és egy feltételesen neki tulajdonítható lakóházzal /Kassa/.

Feltűnő, mily gyakran vesz részt pályázatokon, ellentétben a kor befutott, megbízásokkal elhalmozott, nagy vállalkozó építészeivel /Pollack, Hild, Zitterbarth, Kasselik/, de másokkal szemben is. Ezek esetében sem a feladat jellege, sem a kiíró tetsület milyensége nem jellemző Feszl vonzódására, csupán a pályázat demokratikusabb és kötetlenebb vállalkozási formája ↓ /pesti német színház, Országháza, Motivkirche, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza, debreceni ref. kistemplom, Budapest városrendezési terve, a nagykanizsai városháza, a régi Micsarnok/.

Szembevetendő, hogy az arisztokráciával - olyan kivételektől eltekintve, mint Zichy Manóné siremléke és a Leiningen-Westerburg sirkápolna, de főleg Széchenyi megbízásai - nem volt kapcsolata, s bár kastélyvázlat akad rajzai közt, romantikus kastélyaink közül - mai ismereteink szerint - egy sem

↓ annak bedolgozása

fűződik nevéhez, ellentétben Ybl munkásságával. Széchenyinek Feszlvel való kapcsolata azonos a Kauser-Feszl-Gerster társulással való kapcsolatával. Erről tanuskodnak Széchenyi naplói, melyekben Feszl neve ugyan nem szerepel, de 1846-ban és 1847-ben Gersteré és Kauseré felváltva többször is előfordul tervezéssel-építkezéssel kapcsolatban. Egy ízben "die Kauser und C^o." megjelölést használja, midőn meglátogatja irodájukat és naplójába feljegyzi, hogy szépen dolgoznak.³⁶¹ Ezért hihető, hogy alkalmilag a készülő Országháza-pályatervet is látta, s ez bátorithatta őt, hogy egy másik középületnek, a Polytechnikumnak tervezését rájuk bizza. Mindenesetre egészben véve figyelemre méltó, hogy az igényes és kritikus Széchenyi a pályakezdő triumvirátussal olyan hamar kapcsolatot talált, és megbizásokkal látta el őket.

Érdekes jelenség Feszlnél, hogy mennyire hajlik a társas viszonyban vagy ahhoz hasonló körülmények között való működéshez. Nyilván a művészi rész, az architektura érdekelte igazán, ha tehette, csak azsal foglalkozott, a műszaki dolgok kevésbé, és sejtetően az üzletszerzés, adminisztráció a legkevésbé. Így magyarázható, hogy pályakezdése tiz éves társas

keretben zajlott le, számunkra ismeretlen társakkal készítette a sok részletmunkát, manuális munkát igénylő 1871-es városrendezési tervpályázatot, 1873/74 körül unokaöccsével, a fiatal Feszl Lászlóval közösen a fővárosi iskolaépítkezéseket, különösen a részlettervek kidolgozását és a művezetést. A Vigadó tervezésekor, tudjuk, rajzolókat is alkalmazott, de építési iroda energiát, fáradságot, szervezést igénylő létesítését, mint Ybl vagy "Szkalnitzky és Koch" és még sokan mások tették, nem vállalta, arra nem törekedett, s az nem is lett volna neki való feladat. Ebből következik, hogy olyan mennyiségű és volumenű munkát, mint Ybl, de a magyar "Gründerzeit" sok más építésze is, nem vállalhatott.

Valószínűleg részben egy tőről fakad a pályázatok és a társas működés iránti vonzalma a fantázia-tervek készítése iránti hajlandóságával. Nem minden ilyen tervéről tudjuk ma még egyértelműen megállapítani, hogy nem áll mögötte reális megbízás, de többről igen: pl. a Magyar Tudományos Akadémia tervéről vagy a műromos magyaros emlékmű tervekről. Mindezeknél azt érezhette, hogy szabadabban, kötetlenebbül, a praktikus követelményekkel kevesebbet érintkezve alkothat.

↑ és az Országház

Müncheni hatásokkal is magyarázható a falfestés alkalmazásának kedvelése, mind dekoratív, mind figurális változatában. Abból, ami fennmaradt /tervben vagy valóságban/ megállapíthatjuk, hogy a dekoratív festést is ő tervezte meg, mint a pesti Balassovits-ház[↑] lépcsőházában, a Steingassner kávéházban, a pilismaróti Heckenast-villában, a Dohány utcai zsinagógában vagy a pesti Vigadóban /nagyterem mennyezete stb./. Figurális falkép alkalmazásának szinte tobzódó igényét nagy középületterveiről olvashatjuk le: az Országháza, a Votivkirche, a pesti Vigadó terveiről. Az utóbbinál ez meg is valósult, ha korlátozott mértékben is. Külön említést érdemel terve a pesti német színház újjáépítésére: ennél egyedülálló módon nem interieurben, hanem kívül, a homlokzaton tervezett falképeket!

Munkáit stiláris szempontból két csoportba sorolhatjuk, romantikus és historizáló-eklektikus művek csoportjába. Romantikus architektúrájában három vonulatot figyelhetünk meg, a gótizáló, a keleties formálású "Rundbogenstil" és a magyaros formaszándéku alakításét. Teljes egészében vagy dominálónan gótizáló alkotása éppugy viszonylag kevés van, mint kifejezetten magyaros formaszándéku, azaz paraszt-kariatidákat, állatfőket, vitézkötés motívumot felhasználó műve. Hogy romantikus munkás-

sága zömét kitevő sajátos "Rundbogenstil" architektúrája egészét milyen mértékben tekintette magyar stílusnak vagy az ahhoz vezető utnak, más kérdés, amire még visszatérünk. Ez a keleties-móros "félköríves stílus" Feszl egészen eredeti forma-leleménye volt, melyben csipkeszerű és szőnyegszerű elemek ötvöződtek kubusos-sztereometrikus építészeti tagozatokkal. Ami egészen különös: erről a sajátos, teljesen egyéni formarepertoárról és formakezelésről enyhe túlzással állíthatjuk, hogy már pályája kezdetén birtokában volt. Amiről korábbi és későbbi műveit valamennyire meg lehet különböztetni egymástól, inkább az, hogy az elemek melyik rétegével operál inkább és mi módon csoportosítja őket. Tanúság erre az Országháza pályaterve 1845 körül vagy az 1846-ban tervezett Oszvald-ház architektúrája. Romantikus alkotó korszaka nagyjában a Vigadó befejezéséig tart, mint ahogy országos viszonylatban is 1865 körül kezd a középkorias romantika rohamosan háttérbe szorulni, kivéve bizonyos mértékig a templomépítés, emlékműformálás, kastélyépítés területét. E rezervátumokban Feszlnek is akad egy-egy romantikus terve vagy műve, így a magyaros emlékmű tervek is ekkor készültek. Megadatott azonban a nagy romantikus mes-

ternek, hogy egyike utolsó megépült műveinek és utolsó terve ezek sorába tartozzon. 1882/83-ban épült meg az egykori Sugáruton a Vigadó formavilágát alkalmazó Bányász-villa, és 1884-ben készítette a romános formálású, de Feszl-motívumokat sem nélkülöző kőbányai templomtervét.

Ugyanakkor azonban élete utolsó 15-20 esztendejét szinte maradéktalanul a historizáló eklektika uralta - ellentétben azzal a köztudattal, hogy mindvégig kitartott a romantika mellett, s éppen ezért nem is nagyon épített. A historizáló eklektika elfogadásáról tanuskodnak megépült és eddig felkutatott épületei, mint a Porszász-ház a Belvárosban, az 1873/74 körül épült iskolák, a Mayer-ház a Sugáruton, a Guglielmini-ház Kőbányán, valamint igen nagyszámu terve a tervhagyatékban, melyek közül idővel bizonyára nem egyet mint megépültet lehet majd azonosítani. Ugyanerről tanuskodnak 1870-es Sugárut tervei és az 1871-es rendezési tervben szereplő új épületek rajzai vagy a régi Múcsarnok és a nagykanizsai városház pályaműve. Természetesen nem lehet kétség afelől, hogy romantikus korszaka, a romantikus formálás állt közel hozzá, erről tanuskodnak alkalmi vázlatai, álomtervei és az, hogy ha alkalma

nyilott, még husz év multán is ebben a modorban tervezett, mint élete utolsó két munkájánál láttuk. Az is figyelemre méltó, hogy historizáló műveiben a jó átlag fölé nem emelkedik.

Főműve a pesti Vigadó volt, melyen stílusának sajátosságai, nemzeti építőművészeti stílusra való törekvésének jellege és művészi kvalitása egyaránt megmutatkozik.

Hogy a magyar nemzeti építőstíluson Feszli mit értett, elérését miként látta megvalósíthatónak, nem egykönnyű megállapítani. Művei világos választ nem adnak, erre vonatkozó gondolatait nem öröközték ránk, kortársi feljegyzés alig őrzött meg valamit. Ha eltekintünk az olyan semmitmondó megállapításoktól, hogy a Vigadó "magyar szellemet áraszt", azt látjuk, hogy kortársak és utódok leginkább keleties formakincsében, "vitézkötéses" ornamentikájában, bajszos magyar fejekkel díszített oszlopfőiben vélték a magyaros jelleget felismerni. Hogy ezek a nagy mester eszközei voltak, biztos. De törekvésének mélyebb rétegét fejezi ki az egyetlen ismert Feszli megnyilatkozás melyet az őt jól ismerő fiatalabb építészkollega, Ney Béla jegyzett fel: "... magyar művésszé avatta az ideál, a mely felé szívós eréllyel tört, s

a mely törekvés egész művészi működését méltóan jellemzi: a magyar építőművészeti styl megteremtése! S midőn ezt mondjuk róla, nem szabad Őt félreértenünk; nem maga akart Ő stylt csinálni, sokkal műveltebb ember és minden izében művész volt, hogysem egy i-lyen törekvés hiu voltát be ne látta s ne érezte volna; de igenis megrendíthetetlen hite és meggyőződése volt, hogy a magyar lakóház "ámbitusával" építőművészeti-
leg kiképezhető motívum, s hogy ebből kiindulva s a magyar ékitési mintákat fölhasználva az építőművészeti styl egy jellemző magyar válfaját létesíteni nem utópia! Ennek az eszmének volt Ő lelkesedett apostola szóval, szaktársai körében, és tettekkel, a gyakorlati működés terén is."³⁶² Ugyanezt később így adta elő: "Mindig fölemlegette, amikor csak alkalma nyílt rá, hogy a magunk lábára kellene állni s az "ámbitus" eszméjéből kiindulva, keleti motívumok alkalmazásával lehetne megfogantatni a minket jellemző stilst, mely gondolatát aztán meg is testesítette a pesti "Vigadó" épületén."³⁶³ Hogy az "ámbituson" falusi házak tornácát, vagy kuriák, udvarházak évszázados hagyományu árkádsorát értette-e, nem tudjuk bizonyosan. De sem az egyetemmes európai formakincsbe is beletartozó, nagylépté-

kü változatban alkalmazott ivezetes formálás, sem a magyarság keleti eredetét demonstrálni hivatott, de az európai romantikában is általános^{an} elterjedt iszlám építészeti elemek alkalmazása annak legnyugatibb, azaz mór emlékei alapján, sem a huszárköntös tévesen magyarnak tartott, de idegen eredetű "vitézkötésének" stilizált felhasználása nem tette stilusában magyar épületté a Vigadót. De ilyennek kiindulásává sem, amivel - mint láttuk - Feszli józanul és bölcsen megelégedett volna.

Ugy tűnik, hogy alkotó eredetiség és nemzeti jelleg az ő szemléletében mintegy egybe esett, s ha építészként formált, valójában az elsón volt vitathatatlanul a hangsúly. Erre mutat, hogy midőn pályája kezdetén a Gersterrel és Kauserrel való társulás célkitűzéseit összefoglalja, abban nemzeti stilus mint ilyen kifejezetten még nem szerepel, csak a hazainak mint egyedinek az arctalan univerzálissal szemben való érvényesítéséről, az egyhangúság csökkentéséről, tehát végső soron eredetiségről van szó. Ugyanakkor épület terveiben már az első években megüti azt a hangot, mely egész oeuvre-jére jellemző, melynek a későbbi művek inkább csak kibontását jelentik, "nemzeti"-nek tekinthető alakulást nem fi-

gyelhetünk meg. Illetve csak külsőségekben: a "vitézkötés", a magyar fejes oszlopfő, tükör-diszítésként táncoló paraszt figurák alkalmazásában. Ugyanezt az asszociatív, tematikus magyarságot látjuk még később készült, műromos formában komponált "magyaros emlékmű" tervein, melyeken paraszt figurák szerepelnek kariatidákként.

Mindezeket összefoglalva a következőket mondhatjuk. Ami a nemzeti építőstílusra való törekvést illeti, az - némi publicisztikától eltekintve - nem volt építészeti közügy, alkotóan csak Feszli Frigyes tette magáévá, s az ő elképzelésében is jórészt megmaradt szervetlen külsőségeknél. Szemléletével azonban két szempontból kiemelkedett kortársai közül. Az "ámbitusos" magyar lakóházhoz, tehát az ősi kuria mintájához visszanyuló törekvése külsőségek helyett valami immanens művészire, építészire irányult. A paraszti világra utaló elemek - bár művészileg külsőséges - alkalmazása pedig mutatja, hogy az építészetben is megtörtént a szemléletnek a rendi-nemzetitől a nép-nemzetihez való fordulása. Ezért és ennyiben volt jelentős Feszlinek a nemzet magakeresése munkájába való bekapcsolódása a saját területén, még akkor is, ha az előtte nyitva álló

ut s az általa elérhető eszközök a cél megvalósítását nem tették számára lehetővé, és ha kérdéses is, hogy nemzeti stílus ily módon, tehát szándékosan, programszerűen egyáltalán megvalósítható. Ez azonban nem homályosítja el Feszl szellemi jelentőségét és vállalkozásának etikai tényét. Különösen pedig művészi nagyságát, formaalkotó eredetiségét, mely romantikus építészetünk legjelentősebb mesterévé avatja, viszonylag kevés megvalósult és még kevesebb fennmaradt, a hazai közizléshez soha igazán közel nem kerülő műve ellenére.

Rövidítések

AH	"Ars Hungarica"
BMF	Budapesti Műemléki Felügyelőség
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
ÉÉT	"Építés-Építészettudomány"
FL	Budapest Főváros Levéltára

Henszlmann, 1867. - Henszlmann Imre: A pestvárosi vigadó. /Redouteépület/ In: Az országos magyar képzőművészeti társulat évkönyve. 1865-1866. Pest, 1867. 96-131.

Katalógus, 1984. - Feszli Frigyes 1821-1884. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. A kiállítás anyagát válogatta, a bevezető tanulmányt és a katalógust írta: Dr. Komárik Dénes. Bp. 1984.

Kauser, 1915. - Kauser József: A magyar építőművészeti stílus eszméje. - Visszaemlékezés Feszli Frigyesre és a fővárosi vigadó építésére. 1859-1865. "Pesti Hírlap" XXXVII. /1915. márc. 7./ 66. sz. 34-36.

Kauser, 1918. - Kauser József: Feszli Frigyes, a

vigadó építésznének életrajza /1821-1884/. Bp. 1918. Kézirat a Kauser család tulajdonában.

Kiscell BTM Uj- és Legujabbkori Osztálya

Komárik, 1971. - Komárik Dénes: Építésképzés és mestertanfolyamok a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek. ÉÉT. III. /1971/ 4. sz. 379-418. Lsz

Komárik, 1972. - Komárik Dénes: Az 1844-es pesti Országháza-tervpályázat. TBM. XIX. Bp. 251-281.

Komárik, 1985. - Dr. Komárik Dénes: A nemzeti építőstílus keresése. Feszl és a pesti Vigadó. ÉÉT. XVII./1985/ 1-2. sz. 127-136.

Komárik, 1989. - Dr. Komárik Dénes: Bp. VII. Dohány utca 2-8. /Zsinagóga/. Bp. 1989. Kézirat a BMF gyűjteményében

Komárik, 1991. - Komárik Dénes: Feszl és Széchenyi. AH. XIX./1991/ 2. sz.

Közületi Tervtár. - A Fővárosi Ingatlanrendezési Iroda Tervtárának külön gyűjteménye, mely az egykori székesfővárosi tulajdonu épületek terveit őrzi.

- MÉ "Művészettörténeti Értesítő"
- MMÉE Magyar Mérnök- és Építész Egylet
- MNG Magyar Nemzeti Galéria
- MNM TKCs Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnok
- MTA Magyar Tudományos Akadémia
- MTA MKCs MTA Művészettörténeti Kutató Csoport
- MV "Műemlékvédelem"
- OL Magyar Országos Levéltár
- Sarkady, 1863 - Hajnal arc képekkel és életrajzokkal
diszitett naptár 1864^{ki} szökő évre.
Szerkeszté és kiadta Sarkady István.
Pest, 1863. 81-82.
- Szendrei-Szentiványi, 1915. - Dr. Szendrei János és
Szentiványi Gyula: Magyar képzőművészek lexikona. Első kötet. Bp. 1915.
- T. 11. Feszl Frigyes hagyatéka /az Országos Levéltárban/
- TBM "Tanulmányok Budapest Multjából"
- Tervtár A Fővárosi Ingatlanrendezési Iroda Tervtára
- Vámos, 1925. - Vámos Ferenc: Feszl Frigyes és kora.
"Magyar Művészet" I. /1925/ 340-347,
403-432.

- Vámos, 1981. - Vámos Ferenc: Adalékok Feszl Frigyes életéhez és munkásságához /I. rész/.
ÉÉT. XIII./1981/ 211-230.
- Vámos, 1984. - Vámos Ferenc: Adalékok Feszl Frigyes életéhez és munkásságához /II. rész/.
ÉÉT. XVI./1984/ 109-137.
- Vámos, 1989. - Vámos Ferenc: Adalékok Feszl Frigyes életéhez és munkásságához /III. rész/.
ÉÉT. XX./1989/ 213-234.
- VU "Vasárnapi Ujság"

Jegyzetek

1. A levelezés töredékes közlése: Vámos, 1981. 228-229. Ezekben beszél például Feszl rajzhagyatékának közgyűjteménybe juttatása tervéről is. - Az évtizedek óta elveszettnek hitt Kauser kéziratához @ disszertáció lezárása után sikerült hozzájutnom, ezért egy-két utólag beszurt említésen kívül érdemben nem tudtam már hasznosítani a kritikai feldolgozást igénylő, bár igen becses, de nem problémamentes dokumentumot.
  - 1/a. Ide számítjuk Vámos Ferenc rövidebb posthumus publikációit is, melyek Adalékok Feszl Frigyes életéhez és munkásságához /I., II., III./ c. jelentek meg, s a korábbiak összefoglalásán, említésén túl valóban csak adalékok, minden további feltárás nélkül, főleg a tervhagyaték alapján /Vámos, 1981., Vámos, 1984., Vámos, 1989./.
2. Feszl Frigyes születési időpontját sírkövének feliratából tudjuk. Ezt Vámos Ferenc Lyka Károlyhoz 1926. ápr. 14-én irt levelében említi /MTA MKCS: MDK-C-17-408./ Kauser, 1918. 4. is ezt a dátumot adja meg. Keresztelése 1826. febr.

25-én történt a pesti ferences templomban, ezért anyakönyvi bejegyzését a külön vezetett belvárosi ferences anyakönyvekben találjuk. /Bp. Belvárosi r.k. plébánia: Kereszteltek anyakönyve 1810-1822. 237. old. OL filmtára: A.75.Rolle. 8/11 alapján./

2/a. Mivel Vámos Ferenc több helyen /különösen Vámos, 1981. 213./ téves adatokat közöl a testvéerekről, felsoroljuk Feszl József kőfaragómester és Gruber Terézia /1794-1851/ 14 gyermekét: Ágoston /1813-1891/, Alojzia /1815-1845/, Anna /1817-.../, József /1819-1866/, Frigyes /1821-1884/, János /1822-.../, Terézia /1824-1827/, Károly /1825-1862/, Katalin /1826-1865/, Terézia /1829-1916/, Mária /1833-1834/, Aurélia /1835-1851/, Rozália /1836. aug. 29. - nov. 8./, Mihály /1838-1916 után/. - A születési és halálozási adatok a különböző pesti r.k. plébániák anyakönyveiből származnak, miként a Feszl-család továbbiakban említendő tagjai esetében is. E források közelebbi megjelölése e disszertáció keretében nem látszott indokoltnak.

3. A kirchbergi születést és a foglalkozást a házassági anyakönyv őrizte meg. Azt, hogy 1761-ben nem élt, felesége végrendeletéből tudjuk.

/FL: IV.1202.cc. Pesti lvt. Testamenta et inventaria a.a. 838./

4. FL: IV.1343.i. Visszaállított Pest városi törzék, hagyatéki iratok. II. 898/1866.
5. Schmall Lajos: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez, I. Bp. 1899. 195.
6. Juventus Gymnasii Pesthiensis apud scholas pias...
cimen félévenként megjelenő gimnáziumi értesítők ez időszakra vonatkozóan fellelhető füzetei alapján. Megjegyzendő, hogy ezek tanúsága szerint az 1833/34-es tanévet nem itt töltötte, de hogy hol, azt nem tudjuk.
7. Fleischer Gyula: Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Bp. 1935. 41.
8. FL: IV.1303.f. Pesti tan.ir. 8860/1850-52. 1852. jan.16-án kelt vagyoni jogi irat, melyben valamennyi élő Feszl-testvér fel van sorolva. Feszl János nem szerepel.
9. Kiscell: 63.7. ltsz. /Feszl Frigyes vándorkönyve./ - FL: IV.1303.f. Pesti tan.ir. 18643/1853.
/Feszl József mesterfelvételi iratai, benne a vándorkönyv./

10. Somogyi Miklós: Magyarok a müncheni képzőművészeti Akadémián 1824-1890. "Művészet" XI. /1912/ 5. sz. 179. A közlemény a "matrikel" kiadását 1839. máj. 31-ben jelöli meg. Ez az igazolvány Feszl József iratai közt megvan, és máj. 30. keltezését viseli.
11. A teljes mesterfelvételi ügy főleg a 9. jegyzetben idézett irat alapján: Komárik, 1971. 398.
12. Ez a munka valószínűleg - részben vagy egészben - Bécshez kötötte, amelynek fénye vetülhetett később, tévesen Feszl Frigyesre. Vámos, 1981. 216-217.; "Állítólag a 48-as események Feszl Frigyeset Bécsben találták, ekkor Van der Nüll és Siccardsburg irodájában dolgozott. 1850 körül került végleg haza." Amint látni fogjuk később, ez teljesen ki van zárva.
13. Józsefé a mesterfelvételi iratanyagban /1.: 9. jegyzet/; Frigyesé: FL: IV.1228. Történeti értékű okmányok. "Vámos iratok".
14. Henszlmann hagyatékában található egy datálatlan levél, melyben három atheni építésznek, kik vele egyidejűleg voltak Münchenben,

/Calcos, Onigonis és Zesos/, ajánlja Henszlmannnt. Hivatkozik a Münchenben eltöltött évekre, amelyek számára a legkedvesebb idők voltak. Aláírás "Fridrich Feszl, genannt Barbarossa aus Ungarn." Vichodoslovenské Múzeum Košice: RUPP /kézirattár/ 112. /Sisa József szives közlése./

15. Sarkady, 1863.

16. OL: T.11. No.7. - A mappa egyéb szempontból is érdekes. Eredetileg Max Felix Paurnak /1807-1842/, Hild József "rajzoló"-jának gyűjteménye volt, mintegy 40 szignált, s nem megállapítható mennyiségű szignálatlan pauszával, köztük több nem tanulmányi jellegűvel is. Ezen kívül több, mint 25 rajz található Feszl Frigyes szignójával, 1839-es dátummal, de rajzmodor stb. alapján bizonyos, hogy ennél több tőle származó rajz van a mappában. Végül közel 10 db. J.F. monogrammos, nyilván Feszl Józseftől származó rajzot tartalmaz, 1840-es dátummal. Arra, hogy a mappa, ill. a rajzok hogyan s mikor kerültek a Feszl testvérek birtokába, a pauszokat mikor ragasztot-

ták be stb., egyelőre nem tudunk válaszolni.
Vö.: Katalógus, 1984. 35, 37. - A mappát "másolat gyűjtő könyv" néven említi Kauser, 1918. 9. is.

17. A Redout építője meghalt. "Budapesti Hírlap" 1884. jul. 27. 206. sz. 5.
18. A jól tájékozott kortárs, Hans Petschnig is csak németországi és itáliai műutazásról beszél. P.: Ueber die Restauration des Kaschauer Domes. "Organ für christliche Kunst" IX./1859. febr. 15./ 4. sz. 44.
- 18/a. Kauser, 1918. 20.
19. A hazatérés időpontját okmányszerű bizonyíték nem igazolja. De elfogadhatjuk Sarkady, 1863. állítását, mely szerint öt évig volt Münchenben, s ami 1844-es hazatérést jelent. Valószínűsíti ezt, hogy bátyja is ekkor tért haza; hogy a következő évben, 1845 nyarán állított ki először a Pesti Műegyletben; s ebben az évben társult - mint látni fogjuk - Kauserrel és Gersterrel.
20. Komárik Dénes: A romantika korának építőgyakor-

- lata és munkaszervezete Magyarországon. AH VI./1978/ 1. sz. 29-56.; Dóka Klára: A pest-budai céhes ipar válsága /1840-1872/. Bp. 1979.
21. Komárik, 1971. 403-404.
22. Fleischer 7. jegyzetben i.m. 45.
23. Kauser mesterfelvételi iratainak tanúsága szerint évekig dolgozott Regensburgban. - Hogy Gerster a Walhalla építésén dolgozott, arról Kismarty-Lechner Jenő feljegyzései adnak hirt, melyek Gerster Kálmánnak, Gerster Károly fiának közlésén alapulnak. /MTA MKCS: Művészeti Lexikon cédulagyűjtemény/
24. Bp. Szt.Rókus kápolna: Házasultak anyakönyve 1822-1895. 18. old. OL filmtára: A.195. Rolle, 14/60. alapján. A tanu Feszl Frigyes és Graefl Károly építész volt.
25. A céhes ügyeknek a társulás megszűnéséig való alakulása: Komárik, 1971. 396-397., 399., 403-404., valamint az ott megnevezett források alapján.
26. FL: IV.1303.f. Pesti tanácsi iratok 6812/1850-52.

27. A városi tanács tiltó határozatát mihez tartás végett a Szépitő Bizottmánynak is megküldte.
FL: IV.1207.b. SzB. 14151.
28. Gerster és Kauser továbbra is együtt dolgozott, feltehetően csődbejutásukig, 1856-ig. Később Gerster Frey Lajossal /1817-1877/ társult, talán 1861-ben, s társulásuk Gerster haláláig, 1867-ig tartott. Utána Frey Lajos Kauser Lipóttal dolgozott együtt.
29. Kauser mesterfelvételi iratai /1.: 21. jegyzet/;
Petschnig 18. jegyzetben i.m.
30. OL: T.11. No.6: 342. - E feljegyzéseket Vámos Ferenc említi először, tévesen azt állítva, hogy azok kizárólag vagyoni jogi rendelkezéseket tartalmaznak. Vámos Ferenc: A magyar romantika építészetéről. MV. IX./1965/ 1. sz.
38.
31. A ceruzával halványan odavetett, itt-ott elmosódott német nyelvű impurum nehezen, helyenként egyáltalán nem olvasható.
32. Sajátos fogalmazással: "Unserem Vaterlande mehr architektonische Geltung zu verschaffen

in künstlerischer Hinsicht".

33. Lóhere formájú monogrammos szárazbélyegzőt is használtak. Ilyet viselő lap csak kettő maradt meg, egy 1848. III. 6-án datált homlokzat tervén, és a Glósz-ház tervén. OL: T.11. No.3/b: 63. és 19.
34. "Budapesti Hírlap" 1858. dec. 7. 28o. sz. [4.] ; Henszlmann Imre: Válasz az akadémiai palota ügyében. "Sürgöny" II. /1862. jan. 14./ 1o. sz. [2.]
35. Komárik, 1971. 396-397. Mesterré válásának csak a tényéről tudunk, mesterfelvételi iratai természetesen helyükön, a pesti tanácsi iratok /FL/ állagában nincsenek meg, mutató sem utal rájuk. Ehhez a furcsa körülményhez járul, hogy a pesti Építő Bizottmány irataiban 1862-től szerepelnek tervek aláírásával, igaz, vagy "Architekt" megjelöléssel vagy csak puszta névaláírással. "Baumeister"-ként - a jogi helyzetnek megfelelően - nem jelöli magát 1866. októbere előtt.
36. Pest-józsefvárosi plébánia: Házasultak anyakönyve 1848-1852. 52. old. OL filmtára:

A. 245 Rolle, 17/48. alapján.

37. Reginát 1849. jul. 16-án keresztelték, egy nappal a szülők esküvője után, tehát házasság előtt született. Pest-józsefvárosi plébánia: Kereszteltek anyakönyve 1849-1852. 159. old. OL: A. 226. Rolle, 17/10. alapján. - Frigyes 1850. augusztus 26-án keresztelték. Pest-lipótvárosi plébánia: Kereszteltek anyakönyve 1843-1852. 326. old. OL: A. 61. Rolle, 7/3. alapján.
38. Pest-lipótvárosi plébánia: Halotti anyakönyvek 1845-1852. 190. old. OL: A. 68. Rolle, 7/16. alapján; FL: IV. 1343. i. Visztaállított Pest városi törvényszék, hagyatéki iratok 3479/1861-65.
39. Pest-belvárosi plébánia: Házasultak anyakönyve 1868-1871. 64. old. Az esküvő 1868. nov. 14-én történt, tanu Ybl Miklós és Gerenday Antal volt.
40. 1884-ben Feszl Frigyes gyászjelentésén nem szerepelnek.
41. Kiscell: 60.327. ltsz. Ifj. Feszl Frigyes szabadulólevele.

42. A halálozás időpontja Cosma Emilné Feszl Margitnak, ifj. Feszl Frigyes lányának levélbeli közlése.
43. Pest-józsefvárosi plébánia: Házasultak anyakönyve 1857-1866. OL: A. 246. Rolle, 17/5o. alapján. Az 1847-ben egybekelt Zitterbarth József és Quandt Vilma a Kauser-Feszl-Gerster triász szorosabb baráti köréhez tartozott. Együtt csináltak, mint látni fogjuk, nagyobb üzleti vállalkozást, keresztszülei voltak Gerster több gyermekének. - Quandt Vilma fiatal korában színésznő volt. 1846 nyarán a mannheimi színház tagjaként Pesten vendégszerepelt. Vendégjátéka után a pesti német színházhoz szerződött, de csak az 1846/47-es évadban játszott. Zitterbarthtal való házasságkötésekor bucsut mondott a szinpadnak. Almanach des königl. städt. Theaters in Pest auf das Jahr 1847. Pest, é.n. 40-41.; Kádár Jolán: A pesti és budai német színészet története 1812-1847. Bp., 1923. 248.
44. FL: Pesti Országos Törvényszék V. 4o4/1854.
45. FL: Pesti Országos Törvényszék. V. 1o2/1855.

46. FL: Pesti Országos Törvényszék V. 2/1856.
47. FL: Budai Cs. Kir. Országos Törvényszék V. 15/1856.
48. Komárik Dénes: Brein Ferenc és a pesti Brein család. ÉÉT. IV./1972/ 1-2. sz. 189.
49. Kemény Mária: A Gerenday-féle sirkőgyár története /1847-1952/. AH. XI./1983/ 1. sz. 100-101.
50. G. Hidvégi Violetta: Adalékok Pán József életéhez és működéséhez. AH. XV./1987/ 2. sz. 194-195.
51. FL: IV. 1343. j. Visszaállított /pesti/ Városi Törvényszék iratai. Csődiratok 700/1861-65.
52. FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok 13711/1853; 17159/1853; 18409/1853; 1589/1854; 2908/1855; 2914/1855.
53. Kemény M. 49. jegyzetben i.m. 100, 105.
54. Kausser, 1915. 35.
55. Schmall Lajos 5. jegyzetben i. m. 271.
56. Budapest főváros törvényhatóságának szerveze-

te. Bp. 1873. 215.

57. Ney Ferenc /szerk./: Az első magyar festésze-
ti-akadémiát gyámolító társulat évkönyve. I.
füzet, 1846-1851. Pest, 1852. 24.
58. Die Preisrichterschaft... "Der Spiegel" 1851.
jun. 7. Nro. 132. 527. /zsüri tag/; Vom Pes-
ter Kunstverein ... "Der Spiegel" 1852. dec.
21. Nro. 291. 1168. /választmányi tag/; Pesti
müegylet. "Családi Lapok" IV. évf. I. félév
/1855. jun. 15./ 11. sz. 524. /választmányi
tag/.
59. *Londoni* A jövőre tartandó világkiállításra/... VU.
VIII./1861. jun. 23./ 25.sz. 296. /zsüri tag/;
"Pester Lloyd" IX./1862. aug. 31./ 200 sz. [3.]
/a csongrádi takarékpénztár terveit megvizs-
gáló bizottság tagja/; /A magyar képzőművésze-
ti társulat/... VU. X./1863. jul. 26./ 30. sz.
267. /választmányi tag/; Az Országos Magyar
Képzőművészeti Társulat Évkönyve. 1865-1866.
Bp. 1867. 240.
60. Dr. Lósy-Schmidt Ede: A Magyar Mérnök- és É-
építész-Egylet megalakulásának előzményei,
1866-1867. "A MMÉE Közlönye" LXI./1927. nov.

20./ 45-46. sz. 277, 280, 284.

61. Mindhármójuk kinevezésének 1875. jun. 2-án kelt, "refort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter által aláírt irata másolatban: FL: Személyi iratok. 10. tétel. Mátyás Hugó iratai. 1843-1899. folio 86.
62. Diszokmány Gerlóczy Károly részére, a fővárosi középítési bizottmány 10 éves elnöki jubileuma alkalmából. Kiscell, fotótár. Gerlóczy diszládika. 64.780. ltsz.
63. Egy 1856 és 1858 közt keletkezett hivatalos összeírás szerint kőbányai lakos. OL: D. 43. Allgemeiner Wohnungsanzeiger Pest-Ofen-Altöfen. folio 153.
64. Még nekrológjai is úgy írják róla, hogy "kőbányai nyaralójában elhunyt."
65. 1873-ban a Kőbánya-ligeti iskola művezetését, egyebek mellett, azzal az indokkal is óhajtották Feszltre bizni, mivel "nevezett építész ur majdnem állandóan Kőbányán lakik". FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok VIII. 101/1872. XXIII/1873. okt. 3. jegyzőkönyv.

66. A házassági anyakönyvből tudjuk, hogy lánya innen ment férjhez.
67. Letelepedése után, a pályakezdés éveiben alig-ha utazott, a szabadságharc alatt szintén nem, s az 1849-1956-ból /az 1854. év kivételével/ meglevő hivatalos utlevél-jegyzékekben nem szerepel. OL: D. 43. /54. csomó/ A kiadott utlevelek jegyzőkönyvei 1849-1956.
68. A második és harmadik templomi hirdetés alól felmentést kaptak, mert "hirtelen elutazás előtt állnak". Ez természetesen nem szükségképpen utal külföldi utazásra. FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok VII. 381/1858.
69. OL: T. 11. No. 6. 394. A kép felirata: "Belgrad 1864"
70. Vámos Ferenc 1926. febr. 12-én Lyka Károlyhoz irt levelében említi /MTA MKCS. MDK-6-17-407./, hogy a Feszl hagyatékban Kőbányán egy Feszl Frigyes nevére 1870-ben kiállított utlevelet talált. Ez az utlevél jelenleg lappang vagy elveszett, mert sem az Országos Levéltárba került rajzhagyatékban, sem a családnál, sem más közgyűjteményben nem található.

71. OL: T. 11. No. 6:228. "Milano. 1870. F.F.";
MNG Grafikai Osztály: 60.110. ltsz. "Venezia
1870. FF". Magántulajdonban: "Appeninen 1870.
FF"; OL: T. 11. No. 6: 398. "nach vor den Al-
pen bis z. Aetna" "16/2. 1876. FF." stb.
72. MNG Grafikai Osztály: 1924-1088. ltsz. A Ste-
rio féle képen kívül három, részben nem tel-
jesen hiteles, részben igen gyenge portrét
ismerünk róla. Egy nagyon gyenge toll-litog-
ráfiát: Sarkady, 1863. melléklete. Egy toll-
rajz-önarcképet az 1870-80-as évekből. Közli
Vámos, 1981. 214., a saját tulajdonának mond-
ja. Végül egy állítólagos olaj önarcképet.
Közli Vámos, 1981. 212, a család tulajdonának
nevezi, de a család nem tud róla. - Fénykép
sajátos módon nem maradt fenn róla, csupán
egy 1930 körül készült reopró, melynek erede-
tije állítólag 1860-ban készült, és Feszli Fri-
gyes alakos képét mutatja felesége társaságá-
ban. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fény-
képtára: 31-1934. ltsz. Vámos Ferenc ajándéka.
73. Kauser, 1915. 35.
74. "Az Építési Ipar" VIII./1884. aug. 3./ 31-

369. sz. 312.
75. A Redout építője meghalt. "Budapesti Hirlap" IV. /1884. jul. 27./ 206. sz. 5.
76. Vámos, 1981. 226.
77. Idősb Feszl Frigyes műépítész temetése... "Egyetértés" XVIII./1884. jul. 28./ 207. sz. 3.
78. Ney Béla: Fészl Frigyes meghalt. "Az Építési Ipar" VIII./1884. aug. 3./ 31-396. sz. 309.
79. Károly Pál: A kerepesi temető nagy halottai. Bp. 1938. 79, 82.: 1/34. tábla. - Vámos, 1981. 228. 1926-ot ír, de ez az év valószínűleg csak az áthelyezés ügyének kezdete. Erre utal 1926. ápr. 14-én Lyka Károlyhoz írt levele is /MTA MKCS: MDK-C-1-17-408/.
80. A pesti "városi képviselők háza", melynek építése a földszint magasságában abbamaradt.
81. OL: T. 11. No. 2. őrzí a tervekről készített fotókat. Ezek először Ney Béla ismertető sorainak kíséretében láttak napvilágot. N. B.: Az állandó országház első tervezete. "Építő Ipar" XXII./1898/ 34., 35., 36., 37., 38. sz. 212-214., 218-220., 224, 225, 230, 231, 236,

Uas

237. - Az Országháza tervpályázatnak feldolgozása Komárik, 1972, benne Feszli szereplése: 275-279. Németül D. Komárik: Die Entwurfskonkurrenz für die Pester Ständehaus vom Jahre 1844. "Acta Technica" 77./1974/ 251-288. - A pályázat előkészítésére vonatkozó több forrást, így a pályázati kiírást teljes terjedelmében közli Vámos Ferenc: Az első pesti Országháza tervezésének előkészületei /1835-1844/. MÉ XII./1963/ 1. sz. 38-47. Adatait Feszli pályanyertességének téves tételéből kiindulva értékeli. - Képei: Katalógus, 1984. 148-149. /Kat. 32., 35., 36./
82. Lehet, hogy - mint többen mások is - a határidő meghosszabbításakor a sietség miatt esetleg hiányos terveket visszakérte befejezés céljából, de újból aztán nem adta be. Vö.: Komárik, 1972. 278-279.
83. VU. IX./1862/ 1. sz. 6. "... ő volt az, kivel a nagy Széchenyi István 1848. előtt tervet készítettett a pesti ujtéren felállítandó pompás országgyűlési palota számára." - Sarkady, 1863: "...midőn szeretett hazájába visszatért: az or-

szágyülésileg építtetni elhatározott ország-
háznak tervrajza rá bízott, melyet elkészít-
vén, ...a nagy Széchenyi figyelmét annyira
felkölté..."

84. Először emliti: VU. XII./1865/ 4o.s.5o3. Vala-
mennyi nekrológjában is szerepel.
85. Figyelemre méltó, hogy a metszetrajz háttéré-
ben, egy üres telek beépítésére, csipke finom-
ságu gótizáló architektúrával tervez épületet.
86. Bibó István: Pollack Mihály Országháza-terve.
MÉ. XXII./1973/ 1. sz. 23-25.; Komárik, 1972.
259, 261.; Eva Börsch-Supan: Berliner Baukunst
nach Schinkel 1840-1870. München, 1977. 53o.
kép: Wilhelm Stier pályaterve az 1844-es pá-
lyázatra.
87. Vámos Ferenc: Széchenyi Budapestért. Uj tér
terve a Belvárosban 1842-46-ban. "Budapest"
V./1967/ 8. sz. 37. és Katalógus, 1984. 41.
még úgy tudja, hogy a tervek 1944-ben bomba-
találat következtében elpusztultak, de azóta
kiderült, hogy legalább kettő túlélte az ost-
romot. Az egyik az Akadémiai Könyvtár igazga-
tói szobájában volt, 1989-ben az MTA Könyvtá-

ra Kézirattárába került át. /Ms 4410/52. ltsz./
Ez az épület Városház utcai homlokzatát mutatja. A másikat Gergely Pál írta le az 1950-es évek elején központi műtárgy felmérés számára mint az MTA által őrzött grafikát /52.70. ltsz./.
Az MNG által őrzött leírás alapján megállapítható, hogy a szervita kolostor helyén létesítendő térre néző homlokzat tervéről van szó.

88. Lipthay Sándor: Adalékok műegyetemünk történetéhez. "MMEÉ Közlönye" XXIX./1895/ 237-245. A szignálatlan terveket feltételesen Hild Józsefnek tulajdonítja. - Feszl szerzőségét rögzíti Sarkady, 1863.: "Széchenyi ... az általa tervbe vett Polytechnikum és Szervita-kolostor Pesten leendő építtetése tervrajzának elkészítésével megtisztel." Ezt megerősíti a homlokzatok architektúrájának milyensége, a keretrajzoknak az Országháza tervlapokéval való erős hasonlósága, valamint a tény, hogy ezekben az években a triász szoros kapcsolatban állt Széchenyivel mint megbízóval. /Erről részletesen: Komárik, 1991./ - Az egyik lap képe: Katalógus, 1984. 149. /Kat. 40./

89. OL: T. ll. No. 3/b: 43. Dátum és felirat nélküli homlokzatterv. A papír vízjele: "J WHATMAN/TURKEY MILL/1846." A vízjel valószínűsíti az alább kínálkozó 1847 körüli időpontot. Ugyanigy az a vázlatos alaprajz töredék /nem egészen a fele/, ami az 1847-ben készült Kőbánya-ligeti vendéglő-terv elszakított vázlat lapjának szélén maradt meg: T. ll. No. 3/b: 214.
90. Zur Ablösung des Servitenklosters. "Pester Lloyd" XVI./1869. jun. 6./ 130. sz. [3.]; Emlék-lapok a budapesti Szervita-konvent 200 éves fennállásának örömmünepére, 1889. [29.]; Gróf Széchenyi István naplói. VI. kötet. Bp. 1939. 550. ; Színházmegnyitás. "Budapesti Hirlap" /1860. aug. 26./ 196. sz. 2370.; Sarkady, 1863. 81. - Képe: Katalógus, 1984. 151. /Kat. 50./; Komárik, 1991.
91. A budai kapucinus templom romantikus átépítése ill. kiépítése kezdettől fogva a budai Országos Építési Igazgatóságon készült, Reitter Ferenc és Szumrák Pál műve. Komárik Dénes: Az I. Fő utca 30-32. sz.a.... MV. XVII./1973/

! Bp. 1889.

- 4.sz.247-248.; Sisa József: Budapest. Alsóvízi-városi plébániatemplom. Bp. 1989. 4. - A tervlap téves azonosítása és első közlése Vámos Ferenc-től származik. Vámos, 1925. 354, 357.
92. OL: T. 11. No. 3/b. 82-83.; Katalógus, 1984. 43, 151. Kat. 49./kép/; A tervbirálati jegyzőkönyv részletes feldolgozójának nem sikerült megállapítania, hogy a benyújtott 13 terv között szerepelt-e Feszli, és melyik volt az. Nemes Márta: A pesti Német Színház ujjáépítésének tervpályázata 1847-ben. ÉÉT XIX./1987-88/ 1-2. sz. 184-186.
93. FL: Sz. B. 12376.; Komárik Dénes: Feszli Frigyes ismeretlen műve. MÉ. XXI./1972/. 3.sz. 244-246. Itt az eredeti terv s kinagyítva az alaprajzok illusztrációja is. Képe még: Katalógus, 1984. 153. /Kat. 69./ 1986-ban 12 db részletrajz került elő, csaknem mind 1848 novemberétől keltezve, "Kauser, Feszli, Gerster/Architecten" szignóval ellátva. Közületi Tervtár: 74. fiók. - A Kauser, Feszli, Gerster triász készítette a pesti Egyetemi templom átalakítását az országgyűlés alsóháza részére

- 1849 nyarán. OL: H. 37. Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Közmunka és Közlekedésügyi Minisztérium. Középítészeti Osztály. 1949. év. 15. kötet, 1. sz.
94. Feszl jelenleg lappangó /Vámos, 1984. 122./ akvarellje /képe: Vámos, 1925. 353./ alapján kőre rajzolta Franz Xaver Sandmann, kiadta és nyomta Engel és Mandello, amiről hírlapi tudósítás számolt be: "Pesti Napló" II. /1851. máj. 23./ 363. sz. 3. . A rendkívül ritka litográfia egy példánya: OL: T. 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából, 2. téka, folio 148. - Képe: Katalógus, 1984. 161. /Kat. 117./
95. Erre vonatkozóan részletesen, valamint az egész zsinagóga-építésre nézve l.: Komárik, 1989.
96. Monografikus feldolgoása Komárik Dénes: Bp. V. Münnich Ferenc u. 22. Bp. 1971. Kézirat a BMF gyűjteményében. Adatainak rövid ismertetése MV. XVI./1972/ 1. sz. 55. - Képe: Katalógus, 1984. 150. /Kat. 47./
97. Joggal hangoztatta ezt kezdettől fogva írásaiban Vámos Ferenc. Vámos, 1925. 355, 357.;

Vámos, 1984. 114-117.

98. Közli "Életképek" VIII./1847. nov. 21./ 21. sz. hátsó borító belső oldala.; Dr. Fenyvessy József: Az egyesült budapesti fővárosi takarékpénztár ötven éves története 1846-1896. Bp. 1896. 19-20, 46. A paginálatlan mellékletek közt az épület rajzos akvarell képe.
99. Pester Baustyl. "Pester Zeitung" 1848. Juli 8. Nr. 716. 3673. /hibásan nyomott lapszám 3773 helyett/
100. Csupán stiluskritikai alapon és feltételesen sorolható művei közé: a gróf Majtényi-ház /V. Belgrád rakpart 2. helyén: 1848/50/, a kassai Vitéz-ház /egykori Fő utca, most Leninova ul. 46.; 1849 előtt/ és a Szüts-ház /V. Múzeum krt. 5; 1850/51./ Katalógus, 1984. 45-46., 48., 51-52. A Szüts-ház Feszltre utaló vonásait először Vámos Ferenc figyelte meg: Vámos, 1965. 38.
101. FL: Sz. B. 11633.; OL: T. 11. No. 3/b: 19. - Képe: Katalógus, 1984. 152. /Kat. 55./.
102. FL: Sz. B. 11636. Az engedélyezési terv dátu-

- ma /1847. febr. 15./ azonos a Glósz-házéval.
103. Tervtár: III. 11749/1879. sz. engedélyezési terv.
104. Hencz és Bergh, építészek: Észrevételek az akadémia palotájának ügyében. "Magyar Sajtó" VIII./ 1861. jul. 2./ 15o. sz. 624.
- 104/a.OL: P. 623. XI. köt. 41. sz. folio 1-64.
/tervlap, költségvetés, műleírás/; Részletes feldolgozás: Komárik, 1991.
105. OL: T. 11. No. 3/b: 63.; Képe: Katalógus, 1984. 153. /Kat. 62./
106. OL: T. 11. No. 3/b: 62.
107. Vámos, 1965. 37-38.
108. FL: Sz. B. 12339.; Komárik Dénes: Az V. Váci u. 57. sz... MV. XVII./1973/ 4. sz. 248.; Katalógus, 1984. 47-48.
109. Molnár József: Budapest romantikus építőművészete. Bp. é. n. Kézirat. 1946-ban elfogadott doktori értekezés. 4o.
110. Komárik Dénes: A pilismaróti Heckenast-villa. MV. XXVIII./1984/ 1. sz. 19-29. A feladathoz

a kassai származású Heckenasttól nyilván az ugyancsak kassai Gerster Károly ismeretsége révén jutottak. Mivel Heckenast a kassai német ajku evangélikus gyülekezet lelkészének fia, s az eperjesi kollégiumban a vele közel egyidős, szintén evangélikus Henszlmann iskolatársa volt, kivel egyidőben könyvkiadói kapcsolatban is állott, az ő közvetítő szerepével is számolhatunk. - Képe: Katalógus, 1984. 156. /Kat. 76./

111. OL: T. 11. No. 3/b: 68.; Képe: Katalógus, 1984. 155. /Kat. 75./
112. OL: T. 11. No. 3/b: 246.; Képe: Katalógus, 1984. 154. /Kat. 74./
113. FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok 7732/1850-52.

Az 1851. máj. 26-án F. W. Jurenák által aláírt bizonyítvány megszerzése szerint "...meiner zu Ferihegy bei Pesth befindlichen Castelln..."

Az épület jelzése legkorábban egy 1864-es birtoktérképen látható. Pest Megyei Levéltár: IV. 165. d. /Urbéri térképek/ Pm. U. 279./1864/;

- Bilkei Gorzó János: Vecsés nagyközség története. Monor, 1938. térképmellékletének tanúsága szerint a kastély 1938-ban még megvolt.
114. Kiscell: 63. 8. ltsz. - A jegyzetfüzetekről: Katalógus, 1984. 37-38.
115. FL: BMT 69. A datálatlan terven, melyet abban az időszakban nyújtottak be, mikor Kauser Lipót ideiglenes engedélyt kapott terveinek aláírására, az ő szignója szerepel. Fennmaradt azonban két tervlap, egy terv és egy tervváltozat, melyek közül az előző a következő jelzést viseli: "Pest den 8^t Apr. 1852. Kauser Feszl Gerster Architekten". Kiscell: 64. 11. 1., 64. 11. 2. ltsz. - Az épület monografikus feldolgozása Komárik Dénes: Bp. II. Budakeszi ut 71. Bp. 1981. Kézirat a BMF gyűjteményében. - Képe: Katalógus, 1984. 156. /Kat. 92./
116. Vámos Ferenc ezt többször hangsúlyozta. Így Vámos, 1984. 126-128.
117. FL: Sz. B. 17108. Ezt a tervet is Kauser Lipót írta alá, mint a Kochmeister villáét. - Az épület monografikus feldolgozása Komárik Dénes:

- Bp. V. Guszev utca 3. Bp. 1973. Kézirat a BMF gyűjteményében. - Lehetséges, hogy a Feszltriász és az építtető Fröhlich Frigyes kapcsolata Henszlmann révén adódott. Fejérváry Gábornak ugyanis, Pulszky Ferenc műgyűjtő nagybátyjának, akit utolsó éveiben Henszlmann és felesége gyámolított, ápolt - gyászjelentése tanúsága szerint - Zsivora György és Fröhlich Frigyes volt végrendeleti végrehajtója, vagyis bizalmi embere. - Képe: Katalógus, 1984. 157. /Kat. 95./
118. OL: T. 11. No. 3/b: 15.; Képe: Katalógus, 1984. 152. /Kat. 51./
119. Vámos, 1984. 111. 1840-42 közé teszi, ami alig valószínű, ha formakincsének kiforrottságát számításba vesszük. Az pedig kizárt, hogy "a müncheni akadémián készült vizsgafeladatnak tekinthetjük."
120. Die Kunstmalerei u. Eleganz in Steingassner's Kaffeehause... "Pester Handlungszeitung" XX. /1847. máj. 1./ Nr. 19. 76. - Lyka Károly: Magyar művészet 1800-1850. Bp. 1939. 490. szükzavu helymegjelölése /"kávéház ... a Séta-

- téren"/ a rá támaszkodó gyér irodalomnak téve-
sen azt sugallta, hogy szabadon álló kioszk-
ról volt szó. Pl. Vámos, 1984. 114.
121. Az MTA Könyvtára Kézirattára: K. 187/183. ltsz.
Lavírozott ceruzarajz kevés tussal. - Képét e-
lőször közölte - Feszl szerzőségére való uta-
lás nélkül - Bácskai Vera és Nagy Lajos: Szé-
chenyi pesti tervei. Bp. 1985. 261.; Komárik,
1991.
122. Dausz Gyula: Kőbánya multja és jelene. Bp.
1913. 67-69.
123. MNM TKCS: 57.107. ltsz.; BTM Metszettár: 3843.
ltsz. Tyroler József acélmetszete, megjelent
a "Der Ungar" c. ujság mellékleteként. Feli-
rata: "Park und Restaurations-Gebäude / im
Steinbruch nächst der Eisenbahn". Feszl szer-
zősége egy rajz alapján állapítható meg, mely
hagyatékában található. OL: T. 11. No. 3/b:
214. A lapon töredékes alaprajzi vázlat is
található. Valószínű, hogy az acélmetszet min-
tájául szolgáló rajzot is ő készítette.
124. OL: T. 11. No. 3/b: 243. "Skitze zum Pfeffer-

! (nc!)

schen Dampfbaad. | 14te 10^{ber} 849." - Dr. Rokken
Ferenc: A Ferenc József-tér. TBM II. Bp. 1933.
44-52. Feszl szerepéről nem beszél. - Figye-
lemre méltó, hogy ^{a)} helyreállításra benyújtott
engedélyezési tervet ugyanaz a Zofahl Lőrinc
írta alá, aki ezekben az években a Kauser-Feszl-
Gerster társulás minden vagy csaknem minden
tervét aláírta. FL: Sz. B. 12.746.

125. OL: T. 11. 3/b: 22. "Skitze zu einem Mauri-
schen Baad 849 9 ber" A dátumban szereplő év-
szám középkorias archaizálással írt évszámá-
nak utolsó számjegye nem teljesen tiszta, e-
zért félreolvasható. Ez történt a Katalógus,
1984. 49-ben, ahol tévesen 1844 szerepel. Ké-
pe u. itt. 147. /Kat. 30./

! bi
126. A szob^l kápolna és sirkert. VU. 1858. 514.;
K. A.: Szob /Nógrádmegyében/. VU. 1868. 237.
- Feltehetően ennek vázlata az a "Grufthapel-
le" feliratu vázlat, mely kisebbik jegyzetfü-
zetében található, Kiscell: 63.8. ltsz. 30.
old. - Képe: Komárik Dénes: A gótizáló roman-
tika építésze Magyarországon. ÉÉT. XIV.
/1982/ 3-4. sz. 290.

127. A pesti ref. egyház és iskolaépület. VU. VII.
/1860. ápr. 15./ 16. sz. 186.; Dr. Schoen Arnold: A pesti Kálvin-téri református templom.
Bp. /1939/ 17-18.; Képe: Katalógus, 1984. 159.
/Kat. 108./
128. L.: a Fröhlich-háznál mondottakat. - Kisebbik
jegyzetfüzetének 28. oldalán nyugta-impurum
található, melyben igazolja, hogy Zsivora
Györgytől a Zichy-emlék készítéséért 1853.
aug. 31-én 1000 forintot mint második fizetési
részletet felvett. A 78. oldalon kottázott
alaprajzi vázlatot találunk. - További adatok
találhatók csőd-eljárási iratanyagában.
129. Fl. Vámos, 1984. 128-129. E vélekedés gyökereit
nem ismerjük, eredete egyelőre homályos.
130. Quai der Donaudampfschiffahrtsgesellschaft.
Pester Lloyd-Kalender auf das Jahr 1859. 54-
55.
131. FL: SzB. 12376. - Közületi Tervtár: az I. és
II. emelet pallérterve a 74. sz. fiókban. -
Komárik Dénes: Feszl Frigyes ismeretlen műve.
MÉ. XXI./1972/ 3. sz. 244-246.; Képe: Katalógus,
1984. 159. /Kat. 112./

132. A Belváros romjai. VU. 44./1897. jul. 11./ 28. sz. 450.
133. Komárik Dénes: Feszl Frigyes és a bécsi Votivkirche. MV. 1976./XX/ 4. sz. 199-202. - Egyetlen kortárs említése Hans Petschnigtől származik. P.: Ueber die Restauration des Kaschauer Domes. "Organ für kristliche Kunst" IX./1859. Februar 15./ Nr. 4. 44. - Képe: Katalógus, 1984. 160. /Kat. 113./
134. OL: T. 11. No. 3/b: 304. 305. 306.
135. A zsinagóga monografikus feldolgozása Komárik, 1989. Feszl szerepére nézve különösen: 80-87. old. Igen jó és részletes kortárs beszámoló Franz Xaver Kempf: Geschichte und Bau des neuen Izraelitischen Kultus-Tempels in Pest. Pest, 1859. - Noha mind stiluskritikailag, mind a rendelkezésünkre álló írott és nyomtatott források alapján teljesen biztos, hogy Feszl művéről van szó, érthetetlen módon több publikáció csak feltételesen meri magáévá tenni Feszl szereplését. Így legutóbb Gerő László /főszerk./: Magyarországi zsinagógák. Bp. 1989. 239. - Képe:

L ch

- Katalógus, 1984. 162. /Kat. 118./
136. A szentélynek eredeti állapotát mutató képe, egykoru Klössz-fotó alapján: "Budapesti Látogatók Lapja"IV./1891. márc. 20./ 3. sz. 3.
137. Pester Briefe. "Pester Lloyd" VII./1860. febr. 19./ 41. sz. [2.]
138. OL: T. 11. No. 3/a: 137.; No. 3/b: 73, 74, 74/a, 143, 244. Ezek részletes ismertetése: Katalógus, 1984. 68., Képe: 171. /Kat. 185./; részletes Több illusztrációt tartalmazó feldolgozás: Komárik Dénes: Az egykori Thália-színház épülete Pesten; 1860-1867. "Színháztechnikai Fórum" 17./1990. június/ 2. sz. 32-35.
139. k: Mit dem Bau der Arena... "Pester Lloyd" VII./1860. máj. 9./ 108. sz. [3.] ; k: Das "Thaliatheater". "Pester Lloyd" VII./1860. aug. 26./ 196. sz. [2.]
140. Lizitazionen. "Pester Lloyd" XIV./1867. okt. 13./ 241.sz.[1.]
141. Divald Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Bp. 1917.; Hajnóczy Gábor: Nemzeti építészetünk stiluskérdései az

- Akadémia székházára kiírt pályázat körüli vitában. ÉÉT. XVII./1985/ 1-2. sz. 81-98.
142. A magyar akadémia palotájának terveiről. "Magyar Sajtó" VII./1861. jun. 5./ 128. sz. 536. Az említett három építészen kívül aláírta Orlai Petrich Soma festő és Dunaiszky László szobrász is.
143. A magyar képzőművészeti társulat évkönyve 1861 és 1862. Pest, 1863. 41-47.
144. Ez talán összefügg azzal is, hogy 1862 elején többekkel együtt hirlapi úton ajánlkozott a már megbizott idegen építésszel /Stüler/ való ingyenes versengésre. Feszl Frigyes, Kausser Lipót, Weber Antal, Máltás Hugo: Az akadémia három-tagu t. bizottmányához. "Sürgöny" II./1862. jan. 10./ 7. sz. [2.] - A távlati terv képe: Katalógus, 1984. 172. /Kat. 215./
145. Vámos, 1925. 409 /kép/, 417-418.
146. OL: T. 11. No. 3/b: 276.: a templom alaprajza és metszete /felmérés/. A tervhagyatékban mindössze ez található. - A debreceni Református Kollégium levéltárában, ahol a Kistemplom-

ra vonatkozó tervek vannak, Feszl Frigyes tervei nincsenek meg /Sápi Lajos szives közlése/.

147. Debreceni új református templom... "Sürgöny" III. /1863. jan. 18./ 14. sz. [2.]
148. Pályázati eredmény a kistemplomépítés ügyében. "Hortobágy" II./1863. máj. 31./ 23. sz. 101-102. /A ritka és igen értékes forrás ismeretért Sisa Józsefnek tartozom köszönettel./ A református egyház a három legjobb tervet, Siebreich Károly, Vassél Alajos és Vecsey Imre munkáját egyenlőt mértékben díjazta, s megbizta Szkalnitzky Antalt, hogy új tervet készítsen.
149. Ezeket, valamint illusztrálásukat, megtaláljuk: Katalógus, 1984. 54. 158. /Kat. 97-100./ A további, itt nem tárgyaltakat u. ott 54-55., illusztrálás nélkül.
150. OL: T. 11. No. 3/b: 248. Képe: Katalógus, 1984. 158. /Kat. 97./
151. OL: T. 11. No. 3/b: 37. Képe: Katalógus, 1984. 158. /Kat. 98./ - A rossz állapotban levő s a rohamosan növekvő lélekszámú Ferencváros szá-

mára kicsiny, klasszicizáló templom helyett tervezte a pesti városi tanács. Az 1861-ben elkészült tervet Pest város tanácsa csak 1865 május 3-án tárgyalta. A terv megvizsgálására kiküldött bizottság véleménye szerint a terv nem felelt meg, mert az csak 1800 lélek befogadására volt alkalmas és diszessége következtében túl drága lenne. Javasolja, hogy Feszlt bizzák meg egy 2-3000 főt befogadó és egyszerűbb templom tervezésével. A tanács a birálatot magáévá tette, de a javaslatot nem fogadta el, s a megbizást Ybl Miklósnak juttatta. FL: IV. 1202. a. Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1865. május. 11. old. 11453/3 tan. szám. A kiküldött bizottság jelentéséről beszámol: "Pester Lloyd" XII./1865. ápr. 28./ 97. sz. [3.]

152. OL: T. 11. No. 6: 41o.; Képe: Katalógus, 1984. 158. /Kat. 99./
153. Feszl Frigyes leszármazottainak tulajdonában. Képe: Katalógus, 1984. 158. /Kat. 100./
154. OL: T. 11. No. 3/b: 1o. Képe Vámos, 1984. 135.

155. Időrendben itt lenne a helye az 1857-ben épült szegedi Fekete-háznak, melyet Vámos Ferenc írásaiban Feszl Frigyesnek tulajdonít. Azt írja, hogy a 20-as években Löw Immanuel szegedi főrabbi hívta fel a figyelmét arra, hogy az épület Feszl műve. Vámos Ferenc: Magyarország művészeti emlékei. 3. kötet. Budapest. [Recenzio] MÉ. XI./1962/ 1. sz. 87. Továbbá Vámos, 1984. 130-131, 134. Bár vannak elgondolkoztató mozzanatok, mégis úgy véljük, nincs meggyőző okunk arra, hogy az ő művének tekintsük. A Kauser-Feszl-Gerster táruulás 1854. jun. 30-ig tartott, ekkor már évek óta nem állt fenn. Az épületet Ybl Ervin, kinek apja az építtető Mayer Ferdinánd veje volt, családi hagyomány alapján Gerster Károly műveként ismeri. Ybl Ervin: Egy szegedi műpártoló. MÉ. X./1961/ 1. sz. 42-44. Kovács István, a ház kivitelező építőmestere önéletrajzában egyértelműen Gerster Károlyt nevezi tervezőjének. Kovács István: Egy szegény pórfiu önéletrajza. Bp. 1981. 358.
156. A pesti takarékpénztári ház. "Pesti Napló" 9.

- /1858. dec. 8./ 263. sz. [2.] ; A helybeli takarékpénztár... "Pesti Napló" 9./1858. dec. 18./ 271. sz. [3.]
157. A pesti takarékpénztár épülete... "Budapesti Hirlap" /1858/ 298. sz. [2.] ; ...pf.: Tájékoztatásul. "Sürgöny" I./1861. febr. 10./ 34. sz. [1.]
158. A pesti takarékpénztári ház... "Pesti Napló" 9./1858. dec. 30./ 280. sz. [2.]
159. OL: T. 11. No.1: 24. /vázlat/, No. 3/b: 53, 54, 242. Katalógus, 1984. 60-61, 164-165. /képek: Kat. 135, 136, 137./
160. OL: T.11. No. 3/b: 52. Képe: Katalógus, 1984. 172. /Kat. 216./
161. OL: T. 11. No. 3/b: 176; No. 3/a: 83.
162. FL: EB. 51/1863. /engedélyezési terv/; OL: T. 11. No. 3/a: 121. /kidolgozott terv, homlokzattal/.
163. FL: EB. 668/1863. /engedélyezési terv/; OL: T. 11. No. 3/a: 129. /kiviteli részletrajz/. Homlokzati tervének képe: Komárik Dénes: Az

egykori "London"-szálló épülete Pesten. MV. XXIII./1979/ 2. sz. 187-192. E cikkekre hivatkozva itt kell megemlítenünk, hogy az irodalomban több helyen Feszlnék tulajdonított "London"-szállóról /VI. Marx tér 1. helyén/ egyelőre nem bizonyítható, hogy az ő műve. Valószínűleg a beadványi tervet aláíró Wieser Ferenc terve szerint épült 1862/63-ban.

164. Dreher serfőzdéje Kőbányán /Feszl terve szerint/. "Az Ország Tükre" II. /1863. jul. 10./ 20. sz. 237. Figyelemre méltó benne a következő megfogalmazás: "Az épület... Feszl müncheni építész terve szerint készült."
165. OL: T. 11. No. 3/a: 143, 145, 169. /korábbi tervváltozat/, No. 3/b: 128 recto, 150. /megépült változat/.
166. A Dreher sörgyár telepe mellett lakó, Kőbányán igen otthonos, ott sokat dolgozó Feszl valószínűleg tervezett még az idők folyamán Dreher számára épületeket, de a tervhagyatékban közelebbi megjelölés nélküli sörgyári épületek terveit, ill. a pesti Építő Bizottmány anyagában mindenkor csupán a kivitelező

nevével szereplő terveket további adatok hi-
ján nem sorolhatjuk hiteles művei közé, ill.
nem tudjuk Dreher-épületekként azonosítani.
Kivétel csak a sörgyár területén álló, igazga-
tói lakásnak használt egykori Havas-villa bő-
vítése és egy nagyméretű istálló stb. építé-
se. A klasszicista villához teljesen alkalmaz-
kodó, jelentéktelen bővítés 1872-ben történt.
Sisa József: A kőbányai Havas-villa. MV. XXVII.
/1983/ 3. sz. 177-181. Az 1874-ben tervezett
istállóépületet l. később.

167. FL. EB. 516/1865.
168. OL: T. 11. No. 3/b: 247. Emeletes változat
vázlata: T. 11. No. 3/b: 98. - A földszintes
változat képe: Katalógus, 1984. 173. /Kat.
235./
169. Egy sor ilyen terv leírását:l.: Katalógus,
1984. 78-79.
170. OL: T. 11. No. 3/b: 92.
171. OL: T. 11. No. 3/a: 120. No. 3/b: 7,66.
172. OL: T. 11. No. 6: 429. folio 23. recto.
173. OL: T. 11. No. 4: 6.

174. A pesti és budai díszépítmények közül a jelentősebbeket, főleg a Vasárnapi Ujság fametszetei révén, ismerjük, de csak a Lánchíd budai hidfőjének két obeliszkjéről tudjuk, hogy Máltás tervezte, s a pesti diadalkapuról, hogy Ybl és Petschnig közös műve.
175. Vámos Ferenc több építményt - nyilván a hagyatékban talált vázlatok által ösztönözve - neki tulajdonított, de ezek az attribúciók egyelőre nem tekinthetők megalapozottnak. Pl.: Vámos, 1984. 132, 133, 135-136.
176. Katalógus, 1984. 59-60, 129. /Képek: Kat. 125, 129./.
177. A forrás Reizner János: Szeged története. II. Szeged, 1899. 208. "...a diadalkapuért és a tribünökért Feszl pesti építésznek 7500 frtot ... utalványoztak" Az összeg nagysága arra utal, hogy a kiviteli költséget is tartalmazta, tehát Feszl az építést is elvállalta, nyilván helybeli munkaerő igénybevételével. Nem tudjuk, mi indította Szeged városát, hogy ne helybeli tervezővel dolgoztasson, s milyen kapcsolatok vezettek éppen Feszlhez. Minden-

esetre, mivel forrásunk nem említi keresztnevet, felmerülhet Feszli József szerepe is, ki- nek felesége szegedi születésű volt. Ez természetesen azt is jelentheti, hogy csak a kapcsolat közvetítésében játszott szerepet. - Ha halványan is, de Feszli Frigyes szerepét támasztja alá egy ceruzavázlat /OL: T. 11. No. 1: 43./ Ez egy díszmüként megtervezett, három lábbon álló halászlékondért mutat, fogóján magyar címerrel, peremén "Szegedi emlék" felirattal.

178. Tagesneugkeiten. "Pester Lloyd" XII./1865. nov. 7./ 256. sz. [3.]; VU.XII./1865. nov. 12./ 46. sz. 568, 580, 596.
179. Pester Briefe. "Pester Lloyd" VI./1859. jul. 31./ 184. sz. [2.]; Kempf: A "szentháromság szobor" a pesti városháztéren. "Az Ország Tükre" II./1863. jun. 1./ 16. sz. 188; valamint a továbbiakban idézett források.
180. FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok IX. 65/1858. Az iratokból az derül ki, hogy 1858 áprilisában Pest város tanácsa nincs tervek birtokában, azokat a következő hónapban a plé-

bános terjeszti fel a bécsi Kultuszminisztériumhoz jóváhagyás végett.

181. Fővárosi séták. "Családi Lapok" V./1856. jun. 12./ 14. sz. 526. A szobrász a "nemes városi tanácsnak" mutatta be a mű mintáját.
182. Neumann, Ervin: Friedrich von Schmidt. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1952. Kézirat. 235, 312. - Az 1859-ben készült két lapos terv: Historisches Museum der Stadt Wien. Kat. Nr. 77.
183. A 179. jegyzetben idézett "Pester Lloyd."
184. OL: T. 11. No. 3/b: 11. recto. Képe: Katalógus, 1984. 152. /Kat. 53./ Egy korábbi, valószínűleg 1848 előtti vázlat a nagyobbik jegyzetfüzetében maradt fenn: T.11. No. 6: 342. folio 21. recto. Ezen, még a Szentháromság emlékek "oszlop"-hagyományához kapcsolódva, hatalmas korintusi oszlop tetejére helyezi a szoborcsoportozatot s a talpazaton szentek szobrai állnak.
185. OL: T. 11. No. 3/b: 13. Képe: Katalógus, 1984. 165. /Kat. 141./

186. "Építő Ipar" XXIV./1900. aug. 10./ 35. sz. 212.
187. OL: T. 11. No. 3/b: 56. /háromtagu, 1866/, 58.
/kétágu/, 61. /3+1 águ/, 64. /egyágu, ráccsal
kombinálva/. - Kettőnek képe: Katalógus 1984.
173. /Kat. 238, 241./
188. Közületi Tervtár 194/246. sz.
189. Az alsó Dunapart... "Fővárosi Lapok" IV./1867.
jan. 30./ 25. sz. 99.
190. Kiscell, Tervtár: 73.2. ltsz. és 58.35.1.
ltsz. /1854-es litográfia/
191. Hírek a koronázásról. VU XIV./1867/ 17. sz.
205. A korabeli sajtóban ellentmondó híreket
is találunk. Feszl Frigyesen kívül szerepel
Reitter és társa, valamint Szkalnitzky Antal.
A tervhagyatékban is találunk egy tervet,
Frey és Kauser aláírásával, melynek alaprajz-
za és formája azonban nem azonos a megvaló-
sultéval /OL: T. 11. No. 3/b: 241./. Mint a-
hogy azon a mérnöki hivatal által áprilisban
készített helyszinrajzon sem, mely a tribünök
s a bandériumok tervezett helyét is feltüntete-
ti /OL: T. 11. No. 3/b: 181./ Nyilván több-
féle változat, megoldás jött szóba, s végül

- Feszlé valósult meg. Jellegzetes architektu-
rája nem hagy kétséget szerzője felől. Képe:
Katalógus, 1984. 174. /Kat. 257./
192. Dr. Rokken Ferenc: A Ferenc József tér. TBM
II. Bp. 1933. 61-62.
193. OL: T. 11. No. 3/b: 27. Képe Vámos, 1984.
133. Ő feltételezi, hogy az 1857-es királylá-
togatás alkalmából készült rajz.
194. OL: T. 11. No. 6: 411.
195. Vámos, 1984. 130.
196. Felsorolásukat l. Katalógus, 1984. 69-72.
197. OL: T. 11. No. 3/b: 204.
198. OL: T. 11. No. 6: 379.
199. OL: T. 11. No. 3/a: 118. recto. A siremlék az
1960-as évekig megvolt, akkor az erősen málló
siremléket lebontották és egy kőlappal pótol-
ták. Szerencsére Vámos Ferenc még időben le-
fényképezte. - Képe: Katalógus, 1984. 171.
/Kat. 199./
200. OL: T. 11. No. 6: 276. recto. Képe: Katalógus,
1984. 171. /Kat. 197./

201. OL: T. 11. No. 3/a: 105. és No. 3/b: 199.
recto.
202. OL: T. 11. No. 3/b: 17, 69, 70, 71, 72. - Két
tervlap képe: Katalógus, 1984. 174. /Kat. 264,
265./
203. Talán e mögött a megbízás mögött is Zsivora
Györgyöt kell közvetítőként sejtenuk?
204. Első azonosítása: Komárik 291. jegyzetben i. m.
95-96, majd nyomtatásban. Komárik Dénes: A gó-
tizáló romantika építésze Magyarországon.
ÉÉT. XIV./1982/ 3-4. sz. 293. - Vámos, 1984.
136-137. ismeretlen főnemesi megrendelő számá-
ra készült sirkápolna tervként tárgyalja, s
keletkezését 1855-57 körüli időpontra teszi.
205. A Magyar Mérnök és Építész Egylet 1886-ban
neoreneszánsz diszcsengőt ajándékozott az
osztrák társegyesületnek, amit Ybl tervezett.
Ybl Ervin: Ybl Miklós. Bp. 1956. 151.
206. 1863-ban emlékbillikomot tervezett,
melyet a debreceni |egyház főgondnokának adtak
át állásából való leköszönése alkalmából. VU.
X./1863. szept. 20./ 38. 239. - 1867-ben ő

9. református

- tervezte a MMÉE pecsétjét. Dr. Lósy-Schmidt Ede 60. jegyzetben i. m. 23.
207. Masjon J. A. emlékbillikoma. VU. IV./1857/
48. sz. 521-526.
208. Mivel - mint látni fogjuk - az egykoru beszámolóban a másik serlegről is hasonlót irtak, pedig a fennmaradt tárgyban lévő mesterjegy révén megállapítható, hogy ötvösmunka, ezért itt is kételkednünk kell az egyébként is nehezen hihető állításban.
209. Ferro D. billikoma "Az Ország Tükre" III.
/1864. febr. 2./ 4. sz. 43, 45., képpel /lithográfia/.
210. A szerző a serleg meglétéről az 1984-es Feszli kiállítás után szerzett tudomást, ezért a kiállítási katalógus leírása csak az egykoru ábrázolás alapján történt. Katalógus, 1984.
76.
211. Noha az építkezés ténylegesen 1860-1864 végéig tartott, de a tervek 1859 tavaszán készültek, a felavatás pedig 1865 elején történt, a Vigadóval való foglalkozás időtarta-

maként helyesnek látszik ezt a fejezetcímben megadott intervallumot tekinteni.

212. Redoute-on a XVIII. század eleje óta szórakozás céljait szolgáló helyiséget, karneválok színhelyét értik. /Zádor Anna: Pollack Mihály. Bp. 1960. 315. 23. jegyzet.alapján/ Tárgyalásunk során Redoute-on a Pollack féle épületet, Vigadón a Feszl-félét értjük, tekintet nélkül arra, hogy az építkezés folyamán ez utóbbit is mindig Redoute-nak nevezték, s csak befejezése után lett Vigarda, majd Vigadó.
213. FL: Sz. B. 12633. Itt található az ideiglenes lefedésre vonatkozó anyag is.
214. Drei Tage in Pest-Ofen. Kurzgefasste Wegweiser für Fremde. Pest, 1851. 18, 62; Hunfalvy szerint az előadásokat "részvét hiánya" miatt már 1851-ben meg kellett itt szüntetni. Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856. 129.
215. A Vigadó építésének viszontagságos története - beleértve az 1859 előtti évtized nekibuzdulásait is - megiratlan, mindenre kiterjedő

monografikus feldolgozása hiányzik. Henszlmann, 1867. kutfőnek tekinthető ismertetésén és kritikáján kívül a centenáris kiállítás előtt csak Vámos, 1925. uttörő munkája és Czagány István: A pesti Vigadó épülettömbje. ÉÉT. II. /1970/ 1-2. sz. 173-268. foglalkozik az épülettel részletesebben, utóbbi szinte minden levéltári kutatás mellőzésével, főleg Vámos adataira támaszkodva. Noha a korabeli sajtóban, különösen a több ezer iratra rugó levéltári anyagban /1.: e jegyzet végén/, a különféle gyűjteményekben elszórtan őrzött, maradéktalanul számba se vett tervanyagban elegendő forrással rendelkezünk, feldolgozatlanságuk következtében még a sok a homályos részlet, pontatlan s egymásnak ellentmondó adatok közlése. - A levéltári anyag alapján több lényeges dolgot, nem utolsósorban az alapterv-sorozattal kapcsolatban, tisztáz és a Feszli féle épület elérhető tervanyagát rendezzi: Katalógus, 1984. 62-68., valamint röviden összefoglalja Komárik, 1985. - Az építkezésre vonatkozóan felhasznált, ill. legfontosabb iratok alábbi felsorolásában a jelzetek előtt zárójelbe tett betü-

jelet alkalmazunk. A továbbiakban ennek felhasználásával és a FL. esetében a levéltári pagina-szám, az OL. esetében a levéltári folió-szám feltüntetésével hivatkozunk rájuk.

/A/ FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok
539/1856.

/B/ FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok. V.
182/1856.

/C/ FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok V.
139/1859.

/D/ FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok V.
96/1860.

/K/ OL: D. 215. 1867. No. 6: 41o7.

/L/ OL: D. 240. 1859. 2511.

/M/ OL: D. 242. 1860. 1268.

216. FL: /A. 11-17./; Rados Jenő: Hild József, Pest nagy építőjének életműve. Bp. 1958. 271. közli a községtanács 1854. márc. 30-i jegyzőkönyvét a terv elfogadásáról.

217. Kiscell, Tervtár: 538/1-7. 14. 16-17. 19.
ltsz. E tervek megállapíthatóan nem egy időpontban készültek. Jovannovich Demeter városi

főmérnök 1857. aug. 2-án kelt iratából tudjuk, hogy pótlólag 1856-ban is készültek tervek, pl. a mezzaninos változat. FL: /B. 447-449./ Valószínű azonban, hogy a megmaradt tervváltozatok az általános jegyeket tekintve jellemzőek.

218. FL: /A. 122-125./; VU. III. /1856. jan. 20./ 3. sz. 23., valamint számos ujság, folyóirat is.
219. FL: Pest város községtanácsának jegyzőkönyvei, 1858. 311-315.
220. FL: /C. 243-244./
221. FL: /C. 80-82./
222. FL: /C. 83-87./
223. FL: Pest város községtanácsának jegyzőkönyvei, 1859. 145-151.
224. FL: /C. 104-106./, - Tehát csak ekkor, s nem 1858-ban bízták meg Feszlt a tervezéssel vagy Hild terveinek felülvizsgálatával és átdolgozásával, mint ez az irodalom tulnyomó részében olvasható.
225. FL: /C. 196-197./

226. FL: /C. 192-193./; OL: /K. 629-630./
227. OL: T. 14. Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából 2. téka, folio 4-9.; - Memoire über den Theater- und Redoutenbau in Pest. "Pester Lloyd" VI. /1859. okt. 25./ 254. sz. [2.] : a memorandum teljes szövege a rajzok nélkül.
228. FL: /D. 13-18./ - Az irat a végén megjegyzi, hogy a tanács által kalkulált 311.915 frt 65 kr.-ral szemben az építkezés mintegy 500.000 frt-ba fog kerülni, ami aztán messzemenően igazolódott.
229. FL: /D. 112-122./
230. OL: /K. 633-640/: az 1859. szept. 7-én kelt véleményezés. OL: /L. 1-10./: előzőnek impuruma. OL: /M. 1-10./: az 1860. ápr. 21-én kelt véleményezés.
231. Katalógus 1984. 63-66. Az alapterv sorozatot lásd részletesen: Kat. 143-150., közülük illusztrálva: Kat. 143, 144, 147-149., további képek u. itt: 168-170. /Kat. 152, 165, 166, 167, 180, 180/a./.
232. FL: /B. 3738-3739./

233. FL: /B. 1076-1079./
234. FL: /B. 705-711/
235. FL: /B. 1300-1302./
236. FL: /B. 3928-3930, 4021-4026, 4104-4015, 5429-5431./
237. FL: /B. 5437-5439./; In Angelegenheit des städtischen Redoutengebäudes... "Pester Lloyd" XI. /1864. dec. 20./ 290. sz. [3] említi a tervezett homlokzati szobrokat: Zrínyi, Petőfi, Vörösmarty, Bihari, Liszt /vagy Tinódi/, Haydn. Egy Feszl-féle datálatlan vázlaton a következőket látjuk: Tinódi, Brand [= Mosonyi Mihály], Haydn, Vörösmarty, Petőfi és az utolsó nincs megrajzolva. OL: T. 11. No. 6: 427. recto.
238. Vayer Lajos: Angol király képe a pesti Vigadón. "Budapest" III./1947./ 1. sz. 19-20. tévesen azt állítja, hogy Alexytől származnak. Ezt a megállapítást később többen átvették az irodalomban.
239. A falképek keletkezésének történetét, részletes leírását megtaláljuk Lotz Károly és Than Mór alapos monográfiájában. Ybl Ervin: Lotz

- Károly élete és művészete. Bp. 1938. Wilhelmb Gizella: Than Mór /1828-1899/. Bp. 1944. Mindkettőből újabb kiadás/ok/ is. - A Vigadófal-
képeinek jelentőségéről Szvoboda D. Gabriella:
A budapesti falképfestészet vázlatos áttekin-
tése /1863-1903/. MÉ. XXXV./1986/ 3-4. sz.
133-171.
240. Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde az 1885
évi március 8-ki közgyűlésen. "Az Országos Ma-
gyar Képzőművészeti Társulat Közleményei" 1885.
évre. Bp. 1886. 22.
241. Than und Lotz: Die projektirten Fresken für
das Redoutengebäude. "Pester Lloyd" X./1863.
ápr. 4./ 77. sz. [3].
242. Cennerné Wilhelmb Gizella: Than Mór /1828-
1899/. Bp. 1982. 21.
243. U. ott 18.
244. FL: /B. 3549-3550/
245. Henszlmann Imre: Alexy domborművei a pesti
redoute-épületen. VU. XI. /1864. jul. 17./
29. sz. 288-289. - Minden alapot nélkülöz te-
hát az a megállapítás, hogy "Feszl Frigyes az

- oszlopok és a szobrok képét készen adta 1860-ban a kiírt pályázaton résztvevő szobrászoknak, akvarellben." Szvoboda 239. jegyzetben i. m. 166. /32. jegyzet/. Ez Vámos Ferenc: Alexy Károly műve a Vigadón. MÉ. XI./1962/ 4. sz. 269. közölt tanácsülési jegyzőkönyv vonatkozó részletének félreértésén alapul. Ott csupán a pályázáshoz szükséges, az elhelyezkedés mikéntjét, s a méreteket feltüntető tematikus vázlatról van szó.
246. A tervezett mennyezet festés vázlatának egy részlete illusztrálva: MV. XXVIII./1984/ 1. sz. 26. /Közületi Tervtár: 194/14./
247. Kauser, 1915.
248. U. ott.
249. Henszlmann, 1867. 97.
250. Henszlmann birálatában a terem tulzott magasságát a darabonkénti tervezés sajnálatos következményének tartja, mint azt is, hogy a nagyteremnek nem azonnali áttekintést nyújtó középső bejárata, hanem két szélső ajtaja van. Az elmondottak következtében mindez inkább

látszik a tervező szándékos elrendezéseinek. - Fonthill Abbey-re vonatkozólag l. Kamphausen, Alfred: Gotik ohne Gott. Tübingen, 1952. 33. /képpel/

251. Ez utóbbi kettőt tételesen nem könnyű bizonyítani. Sugallja mindenesetre a tervhagyaték által nyújtott kép, melyről azért tudnunk kell, hogy töredékes és az általa közvetített kép szükségképp esetleges. De ugyanezt a képet idézi fel Kauser Józsefnek talán nem minden romantikus tulzástól mentes öregkori visszaemlékezése is: "...nesztelenül visszavonult kőbányai üvegpolitájába /sic!/, amint rezedákkal telirakott, illatos fehérfüggönyös, intim hangulatú verandáját nevezte. Itt akvarellt festett, élte végső napjáig..." /Kauser 1915./
252. Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? Bp. 1931. 144, 145.
253. OL: T. 11. No. 3/b: 254. /v.ö. 264. jegyz./
Képe: Katalógus, 1984. 175. /Kat. 28o./ - Ennek halvány ceruzavázlat alternatívája, Buda felé nézve: T. 11. No. 6: 207.

254. Pest szépitési terveiről. "Hazánk s a Külföld" VI. /1870. dec. 15./ 50. sz. 785, 788.; Pest-Buda szépitése. "Magyarország és a Nagy Világ" VII. /1871. márc. 19./ 12. sz. 143.
255. Az egyik kép a város felé nézve mutatja az utat, előterében háromágu gázlámpa, a háttérben a Bazilika kupolája látszik, a jobb alsó sarkában "F. Feszl" szignóval. - A másik kép, melynek egykoru fotója a tervhagyatékban megvan, szignálatlan, előterében az oszlopos emlékmű emelkedik. - Siklóssy, 252. jegyzetben i. m. 145. és Katalógus, 1984. 84. - tévesen - fordítva jelzi, hogy melyik néz a város felé, és melyik a Városliget felé.
256. A probléma nem olyan lényegtelen, mint amilyennek tűnik azáltal, hogy a szakirodalom soha nem akadt fenn rajta. Feszl Frigyesnek mint építésznek sokra értékelése nem indokolja annak magától értetődő elfogadását, hogy városrendezési szakembernek is kitűnő volt. Eleve furcsa az anonimitás, amit itt látunk, hiszen a "társai" megjelölés ebben az esetben nem egy általánosan ismert társas kapcsolat, cég szereplé-

sére utal. Az is érdekes, hogy később se derült fény a társakra - eddigi tudomásunk szerint -, akár a szereplők saját visszaemlékezése, akár mások közlése alapján.

257. Buda-Pest főváros általános beosztási és rendezési tervének készítésére hirdetett verseny pályázat. Bp. 1871. Egybekötve a 10 pályaterv sokszorosított műleírásaival. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: Bq 725/4. A címlapon levő bélyegző tanúsága szerint a példány eredetileg Pest város mérnöki hivataláé volt.
258. Pontosabban egy része azoknak - így Siklóssy 252. jegyzetben i. m. is -, akik a forrásokig elmentek, mert az irodalomban nagyjából ezekre támaszkodó másodlagos felhasználással találkoztunk. - Megjegyzendő, hogy Feszl és társai egyidejűleg magyarul és németül is benyújtották műleírásukat. A magyar nyelvűnek egy csonka /az utolsó néhány oldalt nélkülöző/ példánya a Feszl hagyatékából a Kiscelli Múzeumba került, ahol azonban 1983-ban nem volt fellelhető. Ennek jelentős részeit közli az írásaiban erre támaszkodó Vámos Ferenc:

Hun

- Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig. "MMÉE Havi Füzetek" III./1926/ 9-12. sz. 127-150.; Uő: Budapest és pályaudvarai. "MMÉE Közlönye" LXIV./1930/ 1-2. sz. 72-85.; Uő: A Nyugati pályaudvar történetéből. "Közlekedéstudományi Szemle" /1964/ 358-362.; Vámos: 1989. 219-223.
259. A Gellért-hegyi "Ezeréves nemzeti emlék"-et mutató lapot 1899-ben kiállították, s képét a katalógus közölte. Tárgymutató az Országos Magy. Képzőművészeti Társulat 1899. évi tavaszi nemzetközi kiállítására. Bp. 1899. Paginálatlan melléklet a 394. tétel képével.
260. Preisich Gábor: Budapest városépítésének története a kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig. Bp. 1964. 45.
261. Az egész pályázatnak és Feszl pályatervének az itt nagy vonalakban elmondott ismertetését adják a 258. s az előző jegyzetben idézett művek, a tervhagyatékban található rajzok, vázlatok felhasználása, értékelése nélkül. Ez utóbbit vázlatosan először Katalógus, 1984. 86-88. nyújtja. Egy lap képe itt: 175. /Kat.

292./

262. OL: T. 11. No. 3/b: 55.

263. OL: T. 11. No. 1: 5.

264. OL: T. 11. No. 3/8: 255. és 256. A nagy méret következtében kettészakadt terv két levéltári jelzeten szerepel, melyek korábban nem egymás után következő számok voltak. Ezt 1984 után korrigálták, és az egyik lap jelzetét a Sugárut terv fényképének jelzetével felcserélték.

265. Jelképesnek tekinthetjük, hogy ez a koronázási domb helyére kerül. Figyelemre méltó a műleírás szövege: "ein Denkmal der Regeneration Ungarns ^{v)} ufer den jetzigen Monarchen und durch die jetzt lebenden Staatsmänner."

266. OL: T. 11. No. 3/b: 252. Képe: Vámos, 1989.
219.

267. Ezeréves emlékműről van szó és nem Pantheonról, mint tévesen oly sokszor előfordul az irodalomban. Ilyenformán nincs semmi jogosultsága Széchenyi "Üdvleldé"-jével való kapcsolatba hozásnak, mint Vámos Ferenc több irásában tette. Walhallának nevezni sem helyes, amint

erre is van példa, hiszen Feszl ugyanebben a pályázatban a Kerepesi temetőt kívánja azzá tenni, midőn majd a temetőben a közönséges temetés megszűnik.

268. OL: T. 11. No. 3/b: 34, No. 6: 1. - Képek: Vámos 1989. 229.
269. OL: T. 11. No. 3/b: 131. /klasszikus/, No. 3/b: 47. /egy klasszikus és egy romantikus/.
270. OL: T. 11. No. 3/a: 133, 147. verso.
271. OL: T. 11. No. 3/a: 150. recto.
272. OL: T. 11. No. 3/b: 57, 59 verso, 150, 245, 251.
- Ismertetésük: Katalógus, 1984. 84-86.
273. Ismertetésük: Katalógus, 1984. 93-94.
274. OL: T. 11. No. 4: 23.; Kiscell: 817. ltsz. - Előzőnek képe: Katalógus, 1984. 176. /Kat. 326./.
275. Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Bp. 1929. 79, 81, 123.
276. OL: T. 11. No. 3/a: 17, 55, 124, 186 verso; No. 3/b: 106. recto. A homlokzati terv képe: Katalógus, 1984. 176. /Kat. 313./

277. E nagyszabásu akciónak lelke, energikus szervezője Békey Imre tanácsnok, később Feszl Frigyes mostoha lányának férje volt. Mivel az 1873. július 25-én megözvegyült fiatalasszony házasságkötése Békey Imrével 1874. június 6-án történt, a rokoni kapcsolatból következőket nem vonhatunk le. Bp. Belvárosi plébánia: Házasultak anyakönyve 1872-1878. 28. old. OL filmtára: A. 85. Rolle 8/41. alapján.
278. Feszl László Feszl Ágoston Pest városi tanácsnoknak, Feszl Frigyes legidősebb bátyjának fia, építész és 1879-től rajztanár volt. Működésének első évtizede kapcsolja csak szorosán az építészethez, erre nagybátyjával való együttműködés és pályázatokon való részvétel jellemző. Szendrei-Szentiványi, 1915. 499-550.
279. Négy iskolának terveit az 1873-as bécsi világkiállításon való bemutatás céljára megrajzolták, s azok ott szerepeltek. Ungarn auf der Wiener Weltausstellung 1873. Special-Catalog... Bp. 1873. 238. - Az 1878-as párizsi világkiállítás céljára a székesfőváros számos iskolájának tervét /a megvalósult állapotot/ - köztük

a Feszli által tervezetteket is - egységesen megrajzoltatta, ezek nagy része meg is maradt, s jelenleg a Kiscelli Múzeum őrzi. - Alapvető iratanyag: FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok VIII. 101/1872.

280. Katalógus, 1984. 95-97.
281. FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok 8389/1854.
282. FL: EB. 2056/1872. az előző jegyzetben idézett csomagban /115-116. old./. A homlokzatot tartalmazó lap képe: Katalógus, 1984. 177. /Kat. 333./.
283. Katalógus, 1984. 97-98. A homlokzati terv képe u. itt, 178. /Kat. 344./. - Az itt szereplő terveken kívül még további 4 lap található a Közületi Tervtárban. Közülük 3 a katalógusban említett homlokzati tervhez tartozik.
284. Gallus: Die neue Elementarschule in Zweiherzengasse. "Budapester Bauzeitung und Wohnungs-Anzeiger" III. /1874. szept. 27./ 39. sz. 261.; Gerley Szevér: Harminc esztendő /1874-1904/. A budapesti VI. ker. Sziv utcai községi elemi

- népiskola története. Bp. 1904.
285. Katalógus, 1984. 98.
286. Dausz Gyula: Ötven év 1875-1925. A X. ker. Szent László téri elemi iskola története. Bp. /1926/; Katalógus, 1984. 98-99.
287. FL: IV. 1303. f. Pesti tanácsi iratok. VIII. 101/1872. XXIV./ 1873. okt. 10. jkv.
288. OL: T. 11. No. 3/b: 28. recto /müleírás töredék/, 234, 235, 239. /tervek/, 3/a: 113 /vázlat/. A homlokzat és a keresztmetszet képe: Katalógus, 1984. 178. /Kat. 358./.
289. Gallus: Die vierundvierzig Konkurrenz-Pläne für das projektirte Künstlerhaus. "Budapester Bau-Zeitung" III. /1873. aug. 3./ 34. sz. 231-232.
290. Kiscell: 60.329.1. 1tsz.
291. OL: T. 11. No. 3/a: 62, 132; No. 3/b: 75, 230, 231, 236, 238, 265 verso; No. 6: 387 verso. - Komárik Dénes: A romantika építésze Magyarországon. Bp. 1978. Kézirat, kandidátusi disszertáció. 1978. 125.; Katalógus, 1984. 125-126. 184. /A homlokzatterv képe:

Kat. 565./

292. Dausz Gyula: Kőbánya multja és jelene. Bp. 1913. 91-92. Nemes Márta: A kőbányai templom története. AH. VIII./1980/ 1. sz. 135-147.
293. Vö: Marosi Ernő: A zsámbéki kolostorromok. A struktúra analízisének kísérlete. Kézirat.
294. Kivételt képeznek természetesen a pesti Építési Bizottmány anyagában - tervben vagy iratban - fennmaradt munkák 1873-ig. Ezek azonban tulnyomórészt teljesen jelentéktelen válaszfal-, toldalék stb. építések.
295. FL: EB. 1231/1867. Ez az 1867 november végén engedélyezett terv nem lelhető fel, létezéséről az Építési Bizottmány iktató könyvi bejegyzése alapján van tudomásunk. Néhány - nyilván nem végleges - alaprajz és egy metszet Feszl hagyatékában megmaradt. OL: T. 11. No. 3/a: 85, 86, 125.; No. 3/b: 112. - Képét több Klösz-fotó, a plébánia-épülettel együtt és a Hal-tér felől is, megőrizte. Illusztrálva: Katalógus, 1984. 159. /Kat. 112./
296. Az építettő nem sokkal a munkák megindulása

után meghalt, így a ház özvegyen maradt felesége, Eigel Josepha részére készült el, aki 1870 januárjában Kauser Lipót felesége lett.

297. Az 1869-ben alapított részvénytársaságot, melynek Feszl nemcsak részvényese, hanem igazgatósági tagja is volt, többek között Ybl Miklós, Luczenbacher János és Henszlmann Imre társaságában, az 1873-as pénzkrízis alapjaiban rázta meg, ami 1875-ben csődbe jutáshoz vezetett. Az építkezés gondolatával tehát csak 1873 előtt foglalkozhattak.
298. OL: T. 11. No. 3/a: 93, 180, 198 verso.
299. Katalógus, 1984. 110-111.
300. Katalógus, 1984. 111.
301. Katalógus, 1984. 114.
302. Az 1879-es hivatalos jegyzékben tűnik fel először az egyik tervlapon szereplő No. 101. megjelölés, és 1883-ban kezdődik a ma is meglevő épület építése.
303. Katalógus, 1984. 115-116. 182. /Képe: Kat. 469./.; Bor Ferenc: Budapest, X. Körösi Csoma Sándor sétány 1. Bp. 1985. Kézirat a BMF gyűjteményé-

ben.

304. Főv. Tervtár: 12508/1882. III. sz. a 41491. hrsz.-on.
305. Katalógus, 1984. 116-119. 182. /Képe: Kat. 479./
306. Katalógus, 1984. 120-125. Egy homlokzati tervváltozat képe: 183. /Kat. 532./
307. Katalógus, 1984. 93, 107.
308. Katalógus, 1984. 107-108.
309. Katalógus, 1984. 88.
310. Katalógus, 1984. 109-110.
311. Katalógus, 1984. 119-120. 183. /Egyiknek képe: Kat. 511./
312. Katalógus, 1984. 114-115.
313. Katalógus, 1984. 106.
314. Katalógus, 1984. 89-90.
315. Nem teljes bizonyossággal, amint azt a debreceni ref. Kistemplom esete mutatja. - Katalógus, 1984. 112. említ egy Kauser Józseffel közösen készített mauzóleum tervet.

- Ez tévedés, Kauser József Feszli Lászlóval készített közös tervet, melynek két lapja egykoru fotón megvan Feszli László leszármazottainak tulajdonában.
316. Katalógus, 1984. 112-113.
317. OL: T. 11. No. 3/b: 48. Képe: Katalógus, 1984. 181. /Kat. 457./
318. Katalógus, 1984. 113-114.
319. Kiscell: 16378. ltsz. Az 1933-ban vásárolt lap 1983-ban, a centenáris Feszli-kiállítás előkészítésekor nem volt fellelhető, csak a muzeumban róla készült fénykép alapján ismerjük.
320. 1867-ben határozták el, hogy Petőfi emlékművet állítanak fel.
321. FL. EB. 3160/1874. - Katalógus, 1984. 99.; Kemény Mária: Budapest, X., Halom u. 42. sz. volt marhaistálló. Kézirat a BMF gyűjteményében.
322. OL: T. 11. No. 3/b: 195.
323. Katalógus, 1984. 100-103. 179. /Képek: Kat.

377-379, 383./

324. Katalógus, 1984. 103-105.

325. Nem annyira formai, mint inkább tartalmi okból soroljuk ide azt a tervét, amelyen Izsó Busuló juhászának felnagyított változatát állítja fel az alföldi pusztán. A pusztában való elhelyezés formailag is rokonítja ezt a tervet az alább tárgyalandó két műromos emlékművel, melyeknek ugyanilyen a megálmodott elhelyezése. - Az akvarell tervlapot ismerteti és képét közli Ybl Ervin: Izsó és Feszl. MÉ. V./1956/ 2-3. sz. 175-176. Eredetileg OL: T. 11. No. 5. tékában volt, kb. 1960 óta lappang.

326. E motívumnak - úgy látszik - legkorábbi jelenetkezése egy kb. 1860-ból való lapon látható, mely Vigadó vázlatokat tartalmaz. Ezek egyike szürös nőalakokat mutat, amint emelt félköríves nyílásokat kariatidákként hordanak. Bár elképzelhető, hogy ez később került a lapra, mégis - pl. azonos toll használata miatt - az egyidejűség a valószínű. - A Feszl hagyatékból származó rajz egyelőre lappang, répró felvétele a Kiscelli Múzeumban van:

513/6x9. neg.

327. E két lap korábban teljesen ismeretlen volt, Vámos, 1925. 415. közölte először képüket /minden szöveg nélkül/, mikor a 20-as évek elején a tervhagyatékban rájuk bukkant.
328. Vámos, 1990. részletesen elemzi a romos ter-
veket, hangsúlyozza az antik elemek szerepéhez
jutását, és az abszolutizmusra való utalás
mellett tör lándzsát.
329. OL: T. 11. No. 3/b: 45. Képe: Katalógus, 1984.
180. /Kat. 394./
330. OL: T. 11. No. 3/b: 46. Képe: Katalógus, 1984.
180. /Kat. 395./
331. Katalógus, 1984. 105-106. Egynek képe: Kata-
lógus, 1984. 181. /Kat. 402./
332. A kiállításokon való gyér szereplés is jellem-
ző. Az 1885 január-februárban tartott hagyaté-
ki kiállítás /37 képpel/ után 1899-ben a Mü-
csarnokban egy Zsámbék-akvarellje szerepelt,
majd századunk háromnegyed része eltelt, míg
képeiből az elsők kiállító terembe kerültek
1976-ban, a Magyar Nemzeti Galéria XIX. szá-

zadi városképek és utirajzok című kiállításán.

333. Katalógus, 1984. 126-146. Kat. 570-687. /118 grafika közlése./
334. Nehéz ugyanis elképzelni például, hogy 4-5 évi külföldi tartózkodása, utazásai során csak annyi rajzot stb. készített, amennyi ma hagyományokban található. Az is figyelmeztető, hogy a centenáris kiállítás után - több forrásból - mintegy 25 lap került elő. Tudunk továbbá képekről, melyek a két háború közt még megvoltak, s most nem lelhetők fel. Az sem látszik alaptalan feltevésnek, hogy éppen néhány jelentős grafikája vált annak idején valaki megbecsült tulajdonává és csak a véletlentől függ, mi marad meg s válik valamikor ismertté.
335. Ezzel kapcsolatban elgondolkodtató, hogy Kauser József visszaemlékező cikkében művészeket jelöl meg barátaiként: "Ott fogadta néhány, de igaz jó barátait, Than Mórt, Lotz Károlyt, Weber Antalt, Wagner Sándort, Donáth szobrászt stb.-it,..." Kauser, 1915. 35. - Ide tartozik a Magyarországon sokszor megforduló, főleg Szolnokon - ahol Feszli Frigyesnek két testvé-

re is élt - tartózkodó Pettenkofen osztrák festővel való kapcsolata. Ez a családi hagyományon alapuló ismeretünk nem egészen világos, részletei nem ismeretesek, de tény, hogy a rajzhagyatékból 1960-ban 9 db Pettenkofen-lap került a Szépművészeti Muzeumba. A Pettenkofen-kapcsolatot először említi Vámos, 1925. 419.

336. Erről részletesen Komárik Dénes: A romantikus romkultusz Feszl Frigyes hazai tárgyu grafikájában. MÉ XXXIX./1990/ 3-4. sz.
337. Katalógus, 1984. 37, 126-128. 147. /kép: Kat. 17./, 185-186. /képek: Kat. 570, 575, 581./
- 337/a. Kauser, 1918. 21. - Jean-Bapt. Louis Hubert /Párizs, 1801- 1865 után/ tájfestő, grafikus, ki litográfusként és rézmetszőként is tevékenykedett. Kauser úgy emlékezik meg róla, mint akit ez időben a tájfestés "legelőkelőbb mesterének ismertek el", s akihez Feszl akvarell festést tanulni ment.
338. Katalógus, 1984. 128-129. Egy gyámkő képe: 187. /Kat. 599./
- 338/a. Katalógus, 1984. 132-135. Egyiknek képe: Ka-

- talógus, 1984. 189. /Kat. 613./
- 338/b. Marosi Ernő 293. jegyzetben i. m.
339. MNM TKCs: T. 3956. ltsz. - A következő évben kicsinyített formában megjelent a "Pesti Divatlap"-ban és a Vahot féle honismereti albumban, 1855-ben pedig fametszeten a "Vasárnapi Ujság"-ban.
340. MNM TKCs: 87.75. ltsz. Képe: Katalógus, 1984. 188. /Kat. 611./. Ahogyan a nagylitográfiából több, összesen négy változat készült, úgy ebből is egy akvarell és két litográfia. Az előbbi Feszl Ernő leszármazottainak birtokában, az utóbbiakból az említetteken kívüli: "Az Ország Tükre" II./1843/ 8. sz. 93.
341. OL: T. 11. No. 3/b: 18. recto.
342. Katalógus, 1984. 135-136, 189. /Képek: Kat. 627, 628./
343. Katalógus, 1984. 131-132.
344. U. ott. 138-140. Képek: 190. /Kat. 638./, 191. /Kat. 641./
345. "Der Spiegel" XVIII. /1845. dec. 20./ 102.

sz. melléklete, német feliratokkal. "Életképek" V./1846/ 1. sz. melléklete, magyar feliratokkal.

346. "Pesti szemlék az ostrom alatt" címmel, magyar és német feliratokkal. BTM Metszettár: 844. ltsz. - 1889-ben az iparművészeti iskola növendékei rézkarc másolatot készítettek róla "Buda-Pest az 1849.ki ostrom alatt" címmel. BTM Metszettár: 3160. ltsz.
347. Katalógus, 1984. 140-141. Képek: 191. /Kat. 647./, 192. /Kat. 652./
348. U. ott. 141-142.
349. Képe u. ott 192. /Kat. 659./
350. U. ott 142-143. Egyiknek képe: 193. /Kat. 665./
351. Egyik a MNG Grafikai Osztálya gyűjteményében: F. 88. 195. ltsz. "1874/Karpaten Studie" felirattal. A másik Feszl Frigyes leszármazottainak tulajdonában, "Karpathen" felirattal. Előzőnek képe: Katalógus, 1984, 193. /Kat. 662./
352. OL: T. 11. No. 6: 272; Kiscell: 28088. ltsz.

353. OL: T. 11. No. 6: 337.
354. Katalógus, 1984. 137-138, 190 /Kép: Kat. 635./
355. U. ott 144-145. 193, 194. /Képek: Kat. 674, 678/. - Érdekes és tanulságos Feszl rajzait Max Felix Paur ilyen tárgyú rajzaival egybevetni. Ráczné Nagy Katalin: Pest-Budai figurák az 1830-as évekből. Max Paur von Felix vázlatgyűjteménye. Bp. 1978. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiadása. Tartalmazza a vázlatgyűjtemény 120 darabjának képét.
356. Katalógus, 1984. 143-144.
357. U. ott 143.
358. U. ott 145, 194./Kép: Kat. 679./
359. U. ott 146, 194. /Kép: Kat. 683./ Megemlítendő, hogy az Odysseus-sorozatból korábban több lap volt Feszl László leszármazottainak birtokában, most lappanganak.
360. E kentaur ábrázolásokkal egyidejűleg jelentek meg Szinyei Merse Pál Böcklin hatása alapján született kentaur képei is.
361. Gróf Széchenyi István naplói. VI. kötet /1844-1849/ Bp. 1939. 496. /1846. dec. 28-án kelt

bejegyzés./ - Feszl és Széchenyi kapcsolatá-
ról részletesen: Komárik, 1991.

362. Ney Béla 78. jegyzetben i. m.

363. Ney Béla: Nemzeti építőművészet és stílus. Bp.
1917. 17.

Részletes tartalomjegyzék

<u>Tartalom</u>	1
<u>Bevezetés</u>	2
I. <u>Feszty Frigyes életpályája</u>	16
Származás, család	16
Tanulóévek	17
Hazatérés, pályakezdés	22
Házasság, család	29
Csődbe jutás	31
Gazdasági vállalkozások	32
Közéleti tevékenysége	33
Kőbánya	34
Külföldi utak	35
Személye	35
II. <u>Romantikus alkotókorszakának első szakasza /1845-54/</u>	39
<u>Középületek, templomok</u>	39
Országháza /40/, Polytechnikum /45/, Szervita /46/, Német Színház /48/, "Városi képviselők háza" /49/, Dohány utcai zsinagóga /50/.	
<u>Lakóházak</u>	53
Oszvald /53/, Budai Takarékpénztár /54/, Glósz /55/, Bertha /56/, Széchenyi /57/, egyemeletes sarokház /58/, kétemeletes sarokház /58/, Balas- sovits /59/, Heckenast-villa /59/, földszintes villa + falusi lak /61/, Jurenák /61/, Kochmei- ster /62/, Fröhlich /63/.	

Egyéb művek

64

Bajor hadvezér emlékműve /64/, Steingassner-kávéház /65/, zenepavillon /66/, kőbánya-ligeti vendéglő /66/, Pfeffer-fürdő /67/, mór fürdő /67/, Luczenbacher kriptá /69/, Zichy Manóné siremlék /69/.

III. Romantikus alkotókorszakának második szakasza

/1854-1867/

71

Középületek, templomok

72

Belvárosi plébánia /72/, béci Votovkirche /73/, Dohány utcai zsinagóga szentélye /75/, Thalia-színház /80/, MTA /81/, debreceni ref. Kistemplom /83/, kápolna- és templom-tervek /84/.

Lakóházak

85

Pesti Első Hazai Takarékpénztár /85/, Váci uti ház /86/, Breitner-ház /87/, Strommayer-ház /87/.

Egyéb épületek

88

Dreher sörgyár /88/, Tüköry-sörcsarnok /89/, kioszk-tervek /89/.

Diszépítmények, siremlékek, egyebek

90

Királylátogatási diszépítmények /90/, két diadalív, 1865 /92/, Szentháromság emlék /92/, köztéri kutak /93/, gázlámpa kandeláberek, rács /93/, koronázási domb /95/, siremlékek /96/, Leiningen-Westerburg kriptá /98/, Masjon-serleg /99/, D. Ferro-serleg /100/.

IV. Romantikus alkotókorszakának betetőzése: a pesti

<u>Vigadó /1859-1865/</u>	102
Építéstörténet	102
Diszítőprogram	112
Leírás	117
Elemzés, méltatás	120

V. A romantika háttérbe szorulása /1867-1884/

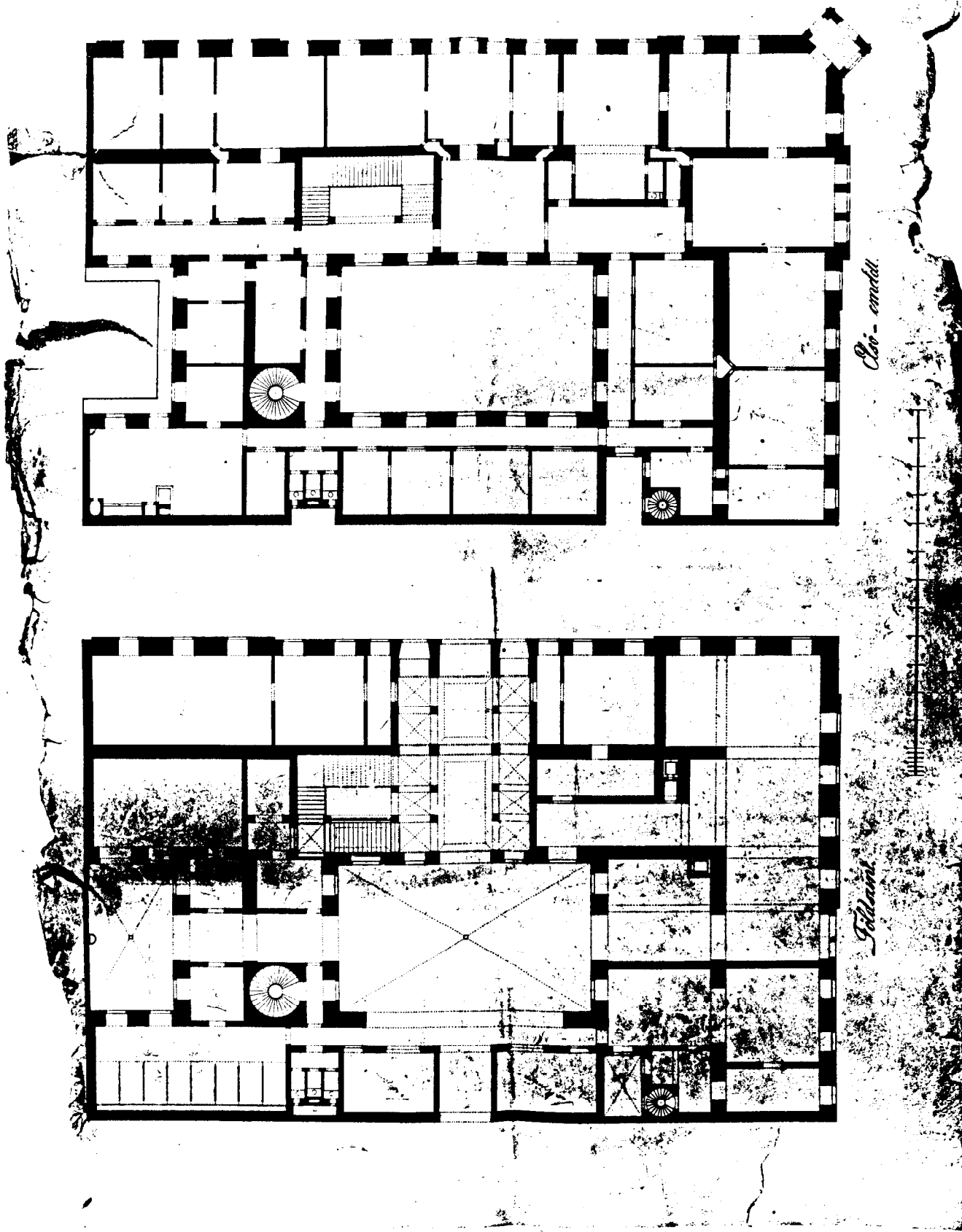
<u>Városépítés, városrendezés</u>	126
A Sugárut	127
Budapest 1871-es városrendezési terve	127
Lovasszobor emlékek	133
Tervek a budai Duna-part és a Várhegy átépítésére	134
<u>Középületek</u>	135
Nagykanizsai városháza /135/, iskolaépületek /136/, régi Műcsarnok /139/, kőbányai templom /139/.	
<u>Lakóépületek</u>	141
Porszász-ház /141/, Gerenday-ház /142/, négy- emeletes házak /143/, ház a Köröndön /143/, Guglielmini-ház /143/, Bányász-villa /144/, Mayer-ház /144/, villa tervek /145/, fogadók /146/, műterem lakás /146/, munkáslakások /147/.	

<u>Egyéb építmények</u>	147
Deák mauzóleum /147/, Deák szobor /148/, Petőfi szobor /148/, Dreher istálló /149/, lóverseny öltöző /150/.	
<u>A nemzeti építőstílus keresése: vázlatok, tervek</u>	150
elemek /150/, emlékművek /151/, épület- tervek /153/.	
<u>IV. Feszl Frigyes grafikája</u>	154
Gelnhausen /160/, Zsámbék /161/, Visegrád /163/, antik romok /163/, Pest és Buda /164/, Kőbá- nya /164/, "alföldi" /165/, hogyvidék /165/, Pilismarót és környéke /166/, népelet /166/, életkép, természet, romantikus témák /167/, antik mitológia /168/.	
<u>VII. Feszl Frigyes életműve</u>	169
Rövidítések	181
Jegyzetek	185
Részletes tartalom	262

K é p e k

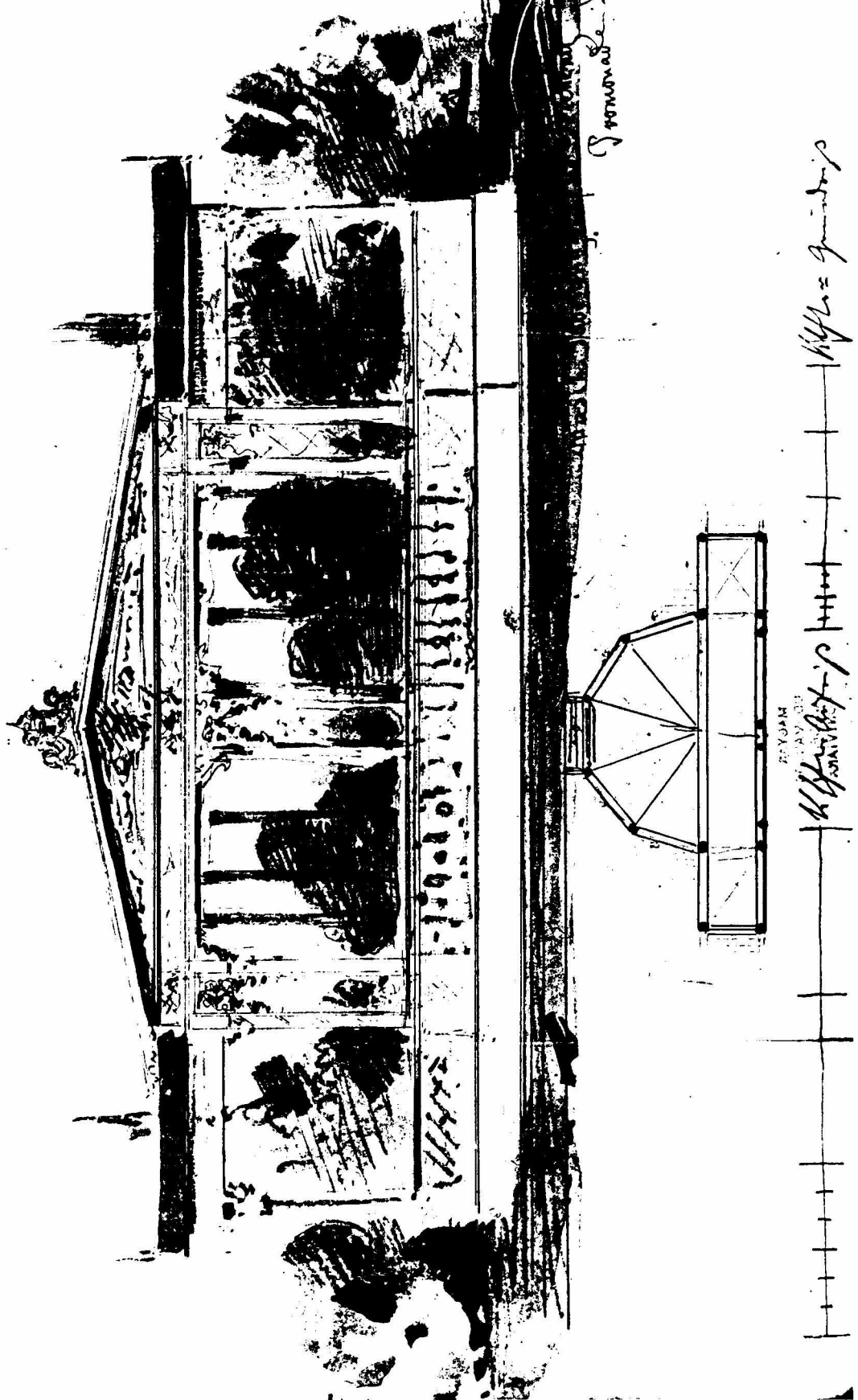
1. Feszl egyetlen ismert fényképe, feleségével. 1860.

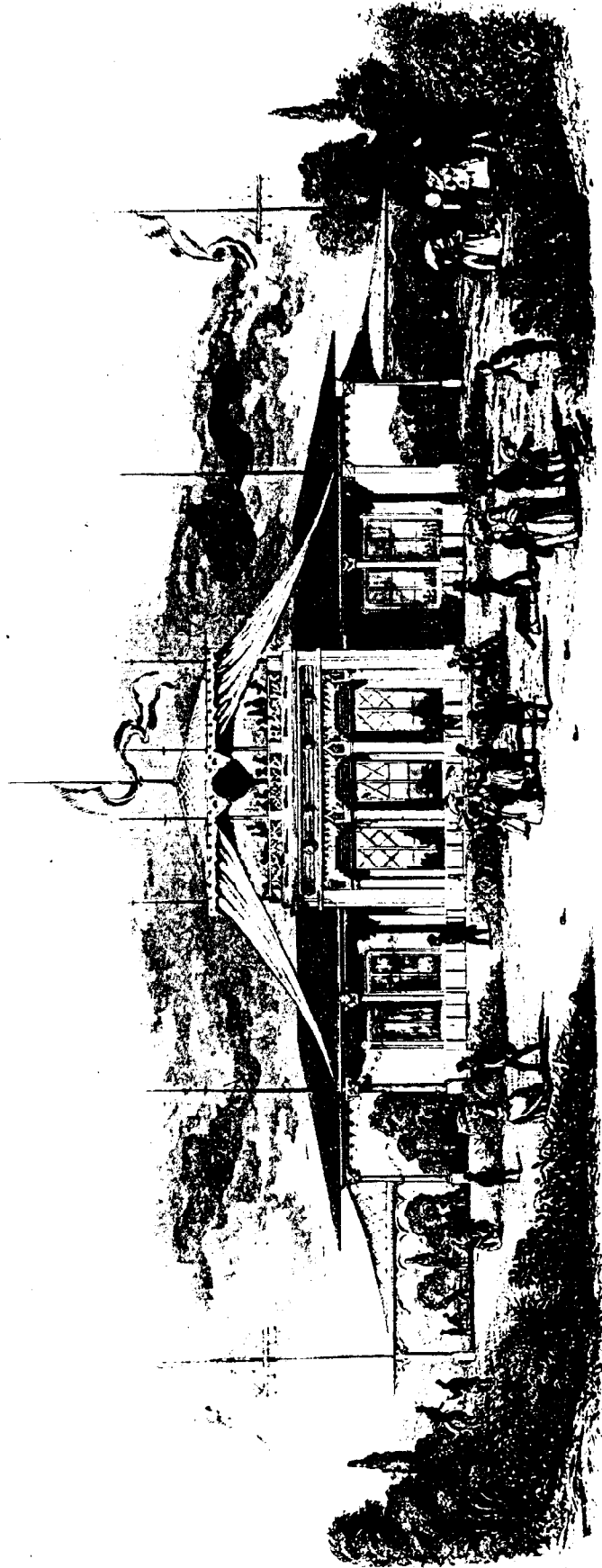
2. A Széchenyi-ház terve, 1847.

K 187/188

3. Széchenyi-sétatér, zenepavilon terve, 1847.

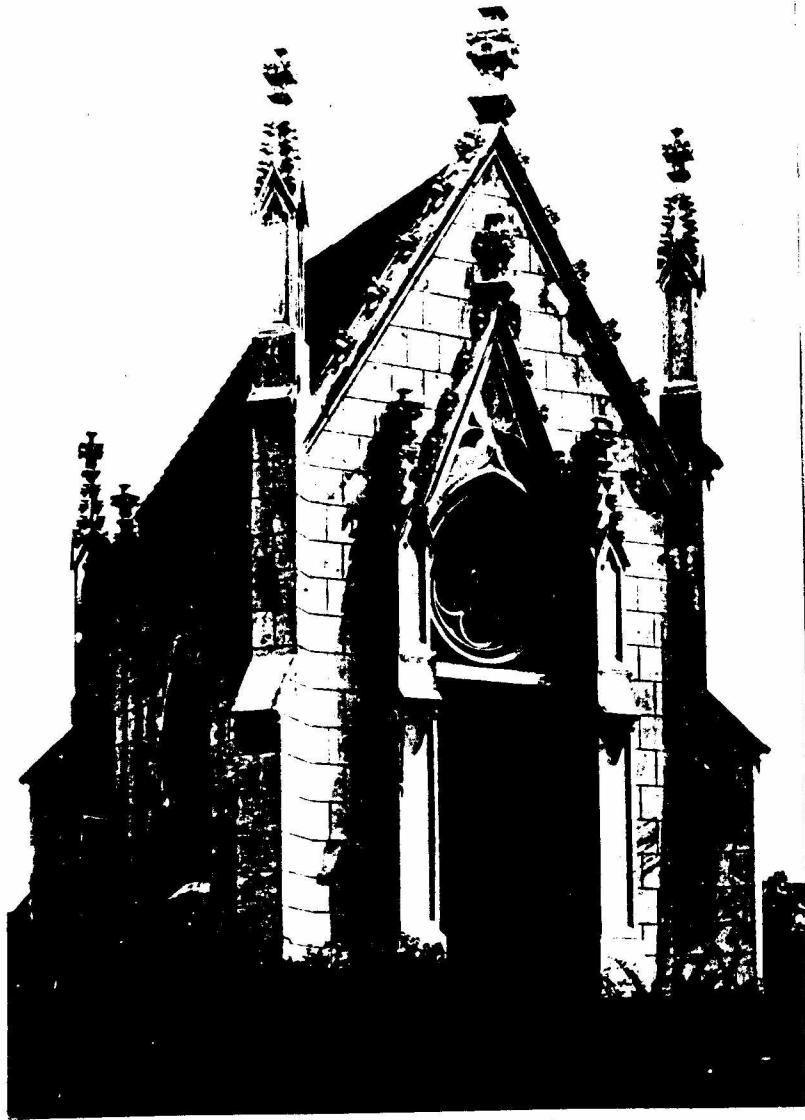

gebäude des K. Hofes

PAULI UND RESTAURANTGESCHÄFTS-GEBÄUDE
AN DER QUERSTRASSE NÄCHST DER KÖBÁNYA-LIGET

Köbányaliget, 1847

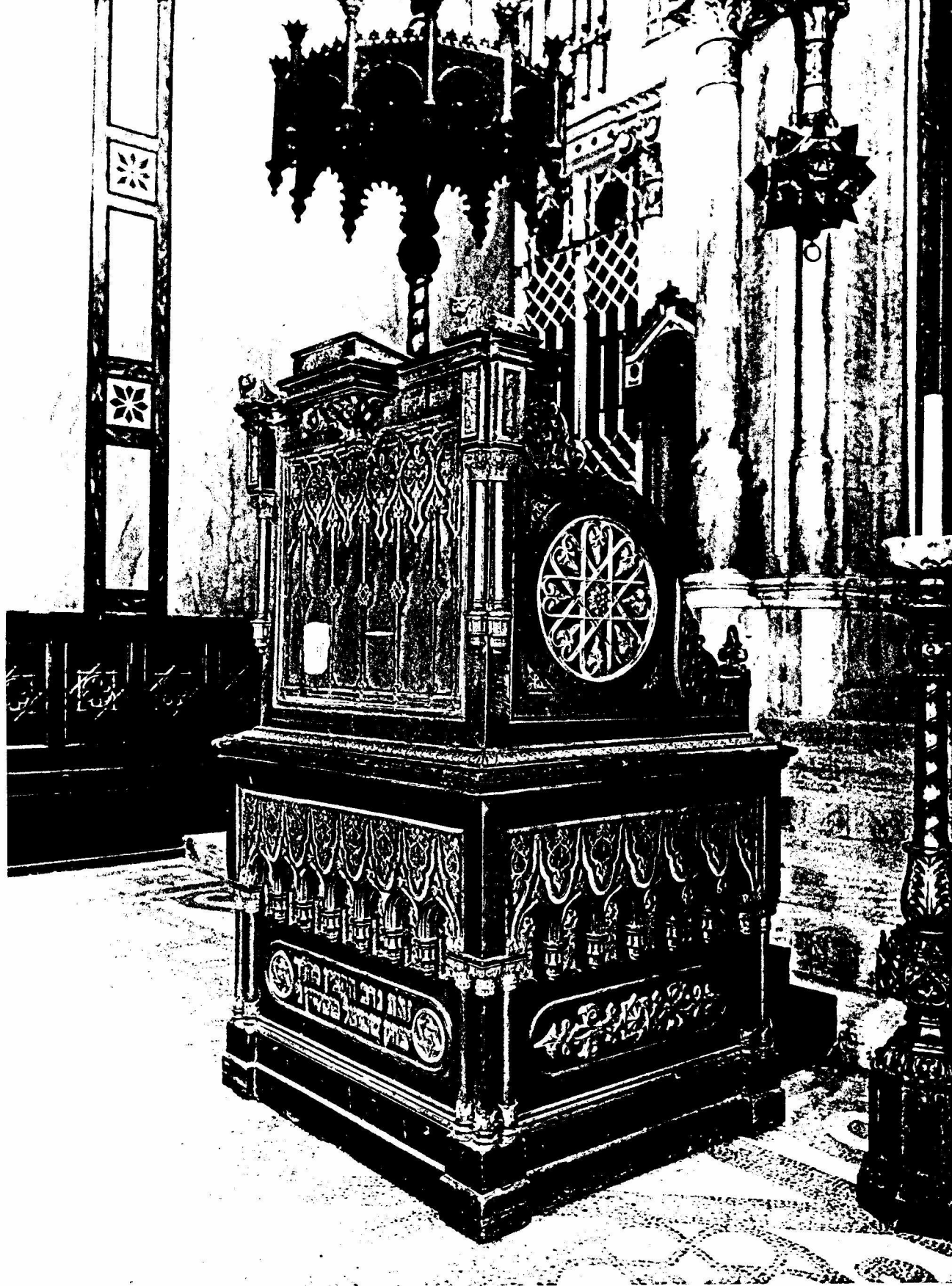
4. A Kőbánya-ligeti vendéglő, 1847.

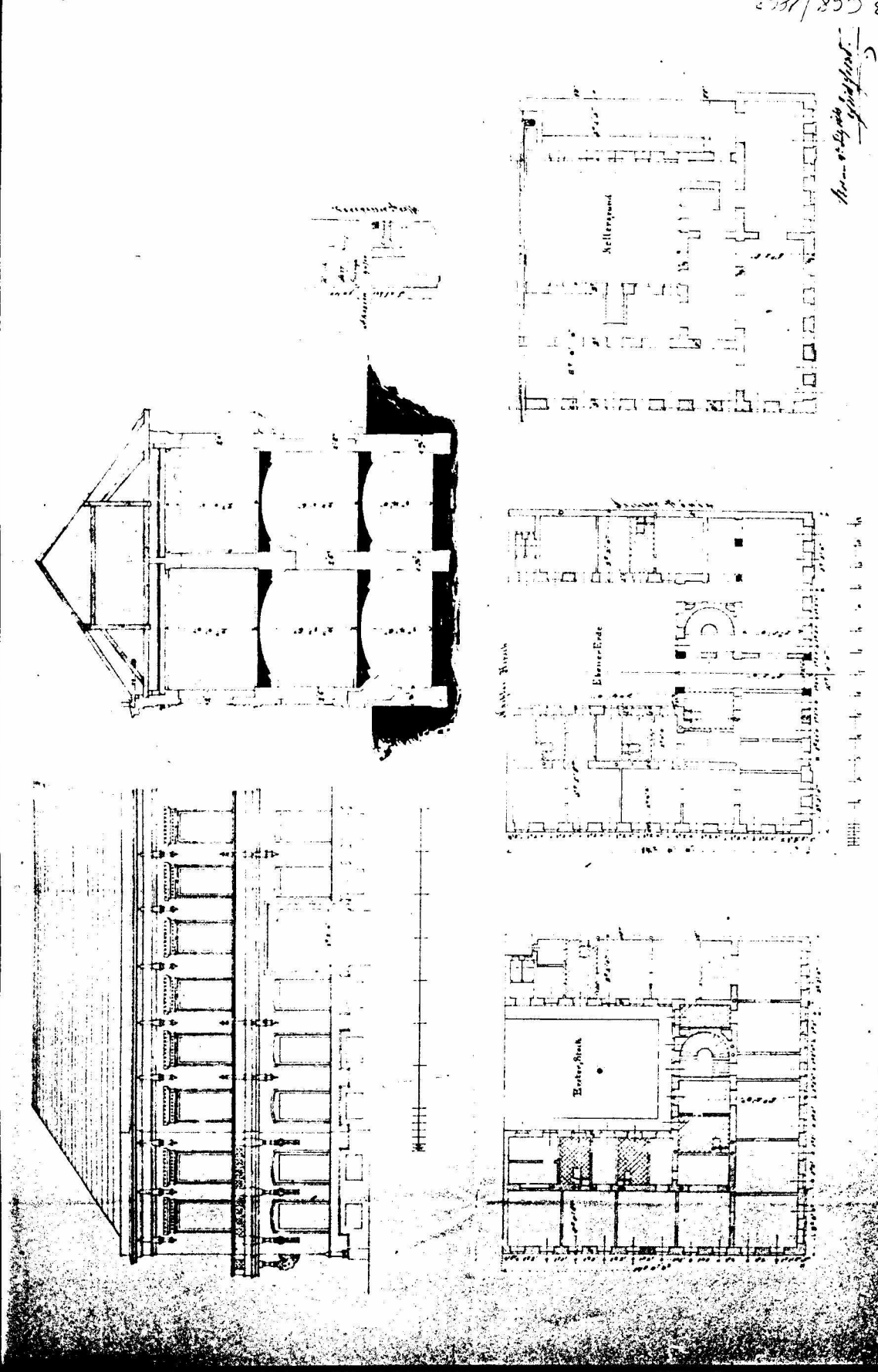
5. A szobi Luczenbacher sírkápolna, 1852.

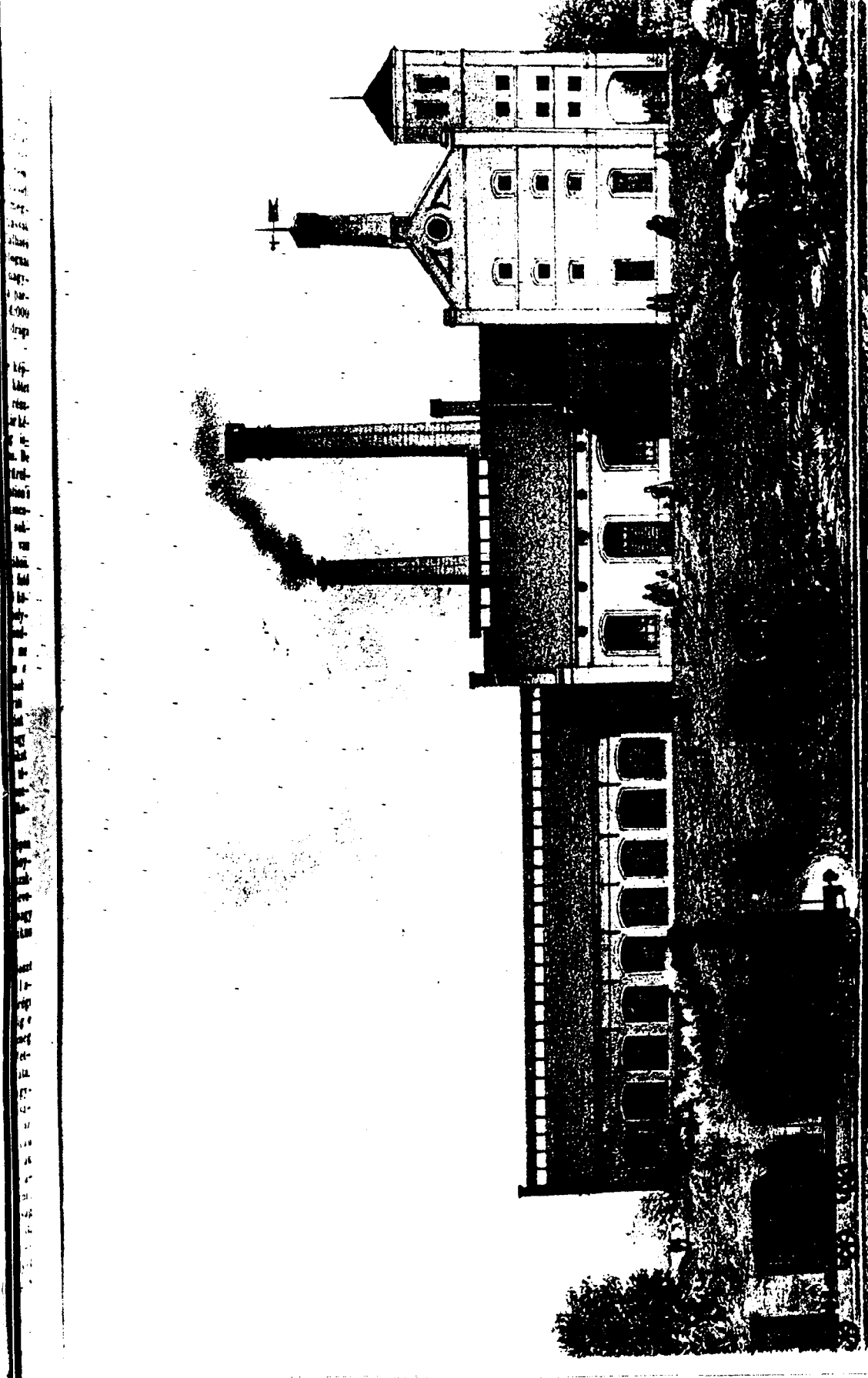
6. A Dohány utcai zsinagóga. A frigyszekrény kapuja, 1858.

7. A Dohány utcai zsinagóga. A sulchan, 1858.

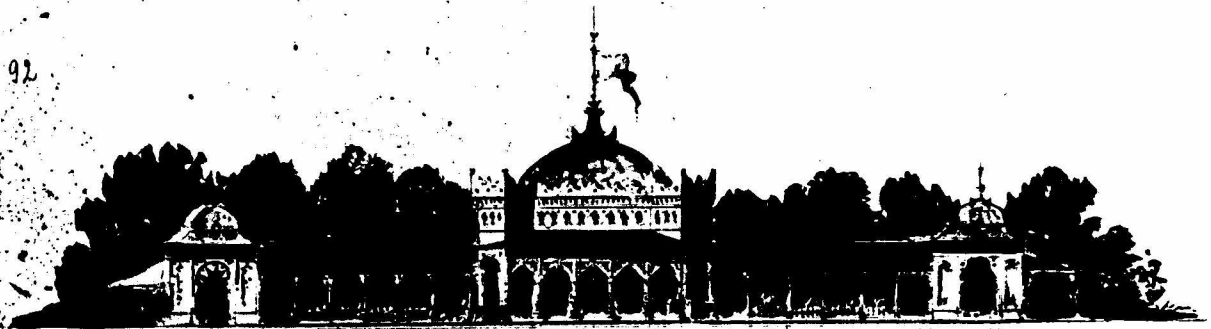

8. A Strommayer-ház terve, 1863.

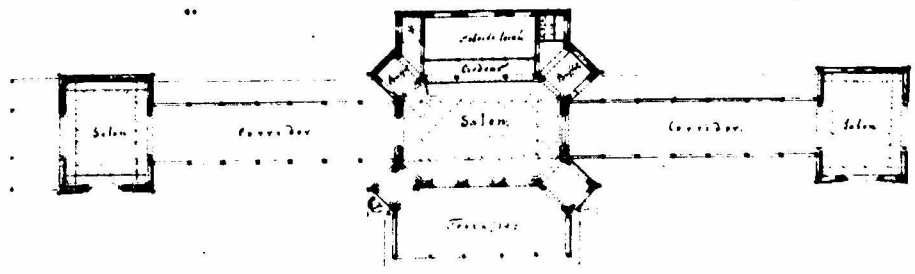

Dréher sörfőzdije Kőbányán.
(Fénel térre szemlélve.)

9. A Dréher sörgyár központi üzemi épülete, 1863.

KIOSCK.

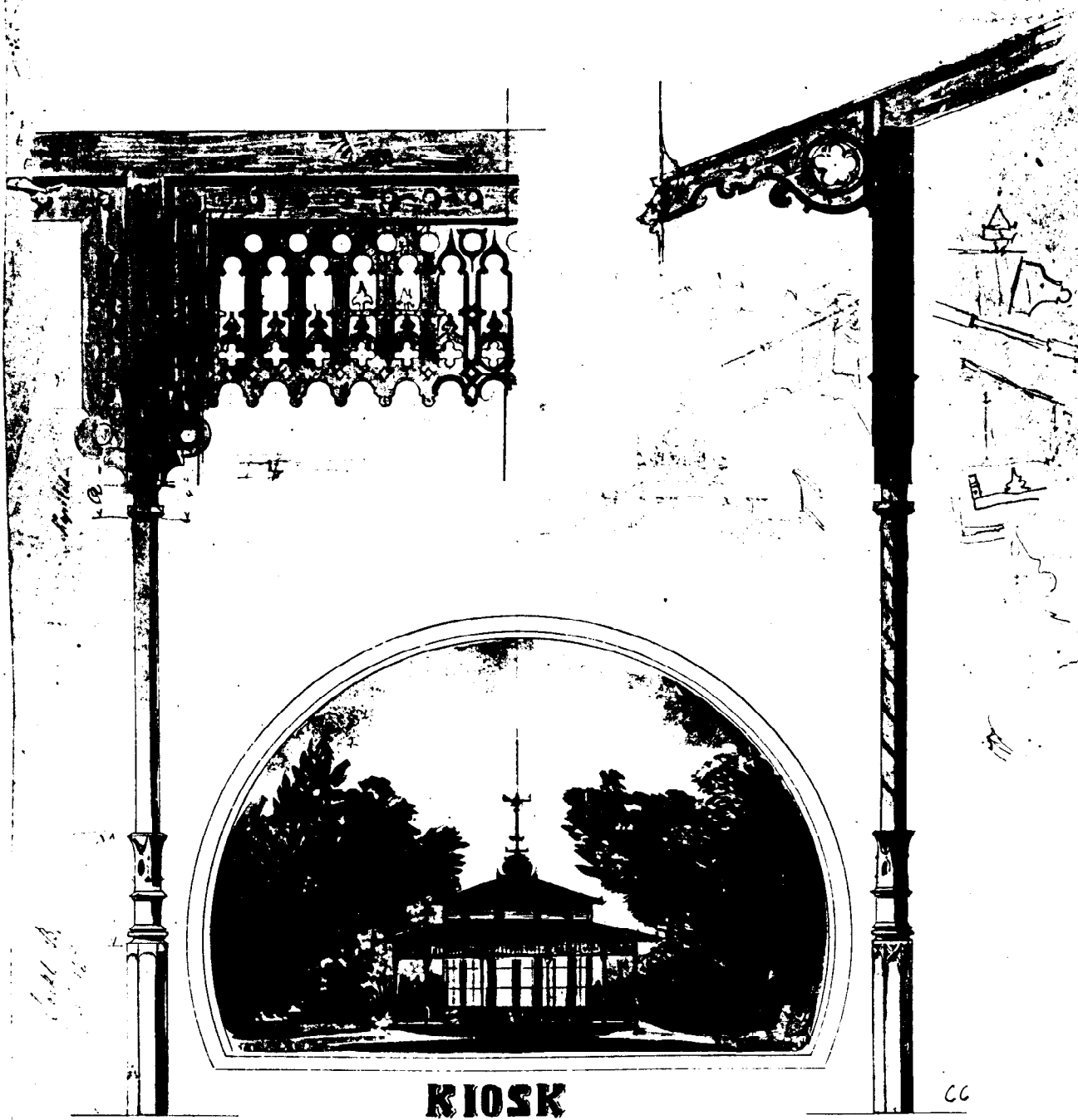

92

92

16. Kioszk terve. OL: T.11. No.3/b:92.

KIOSK

CC

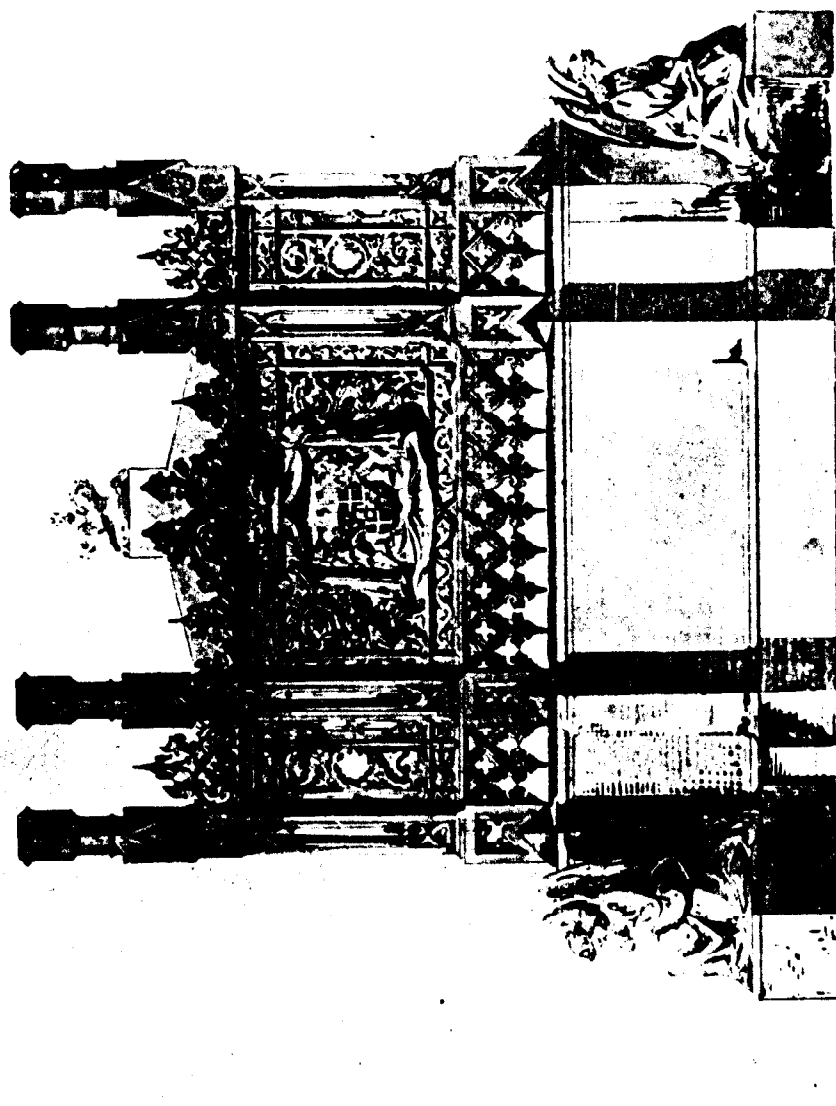

11. Kioszk terve. OL: T.11. No.3/b:66.

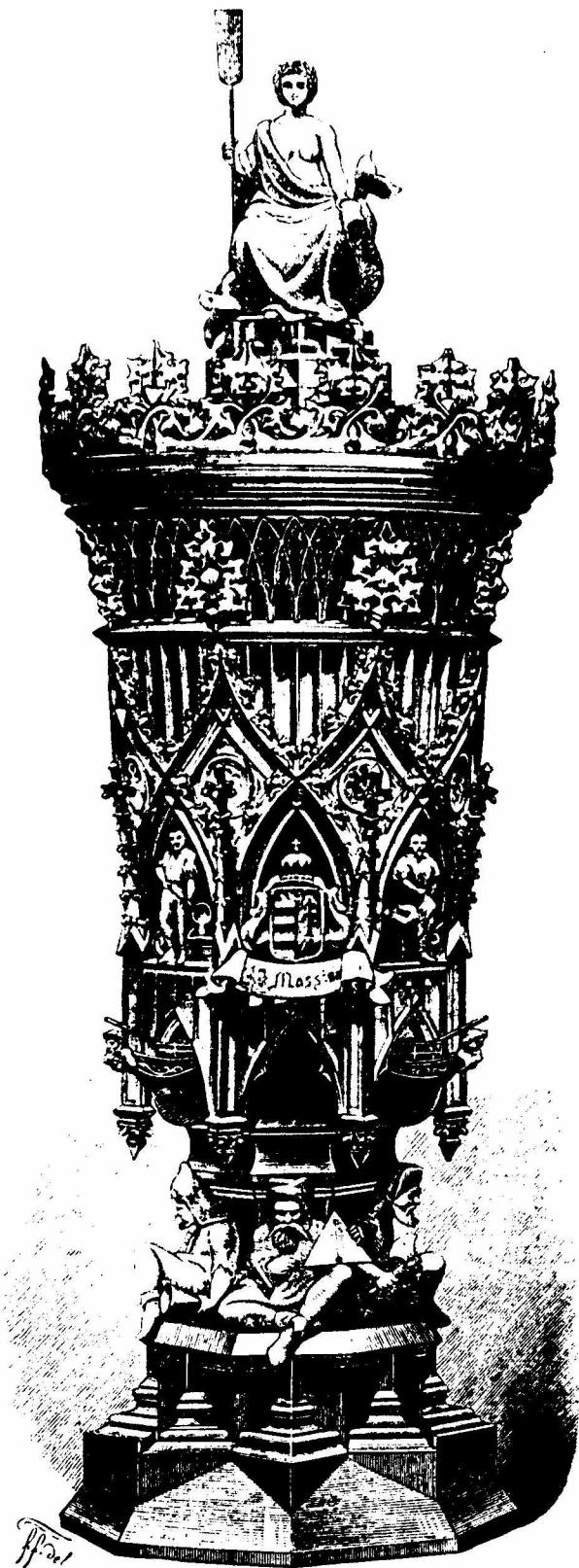
Skizzen zu Friedhöfen 1861

12. A Kerepesi temető kapujának terve, 1861.

14

13. A Leiningen-Westerburg sarkápolna terve. A szarkofág.

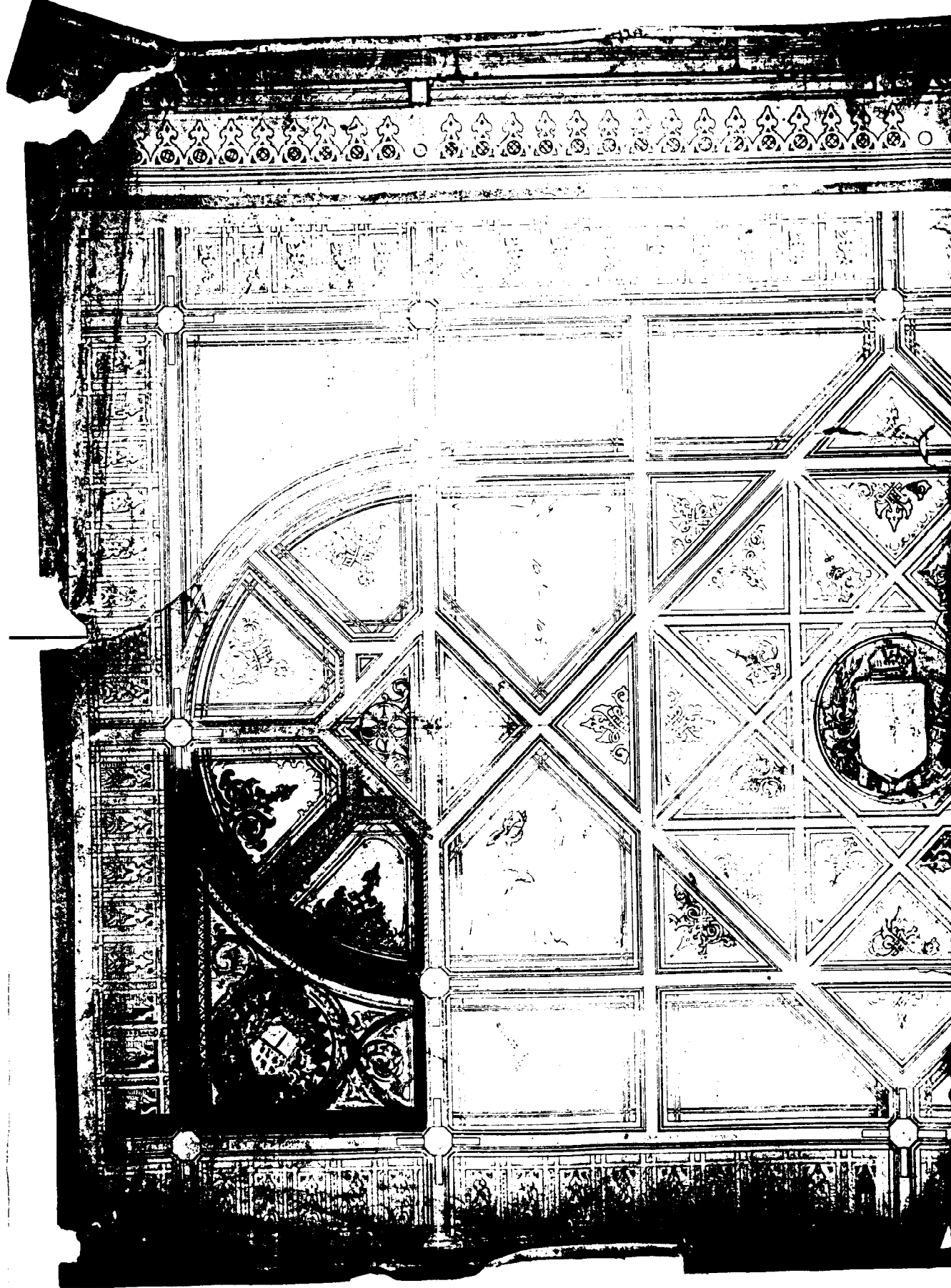

Masjon J. A. emlébillikoma.

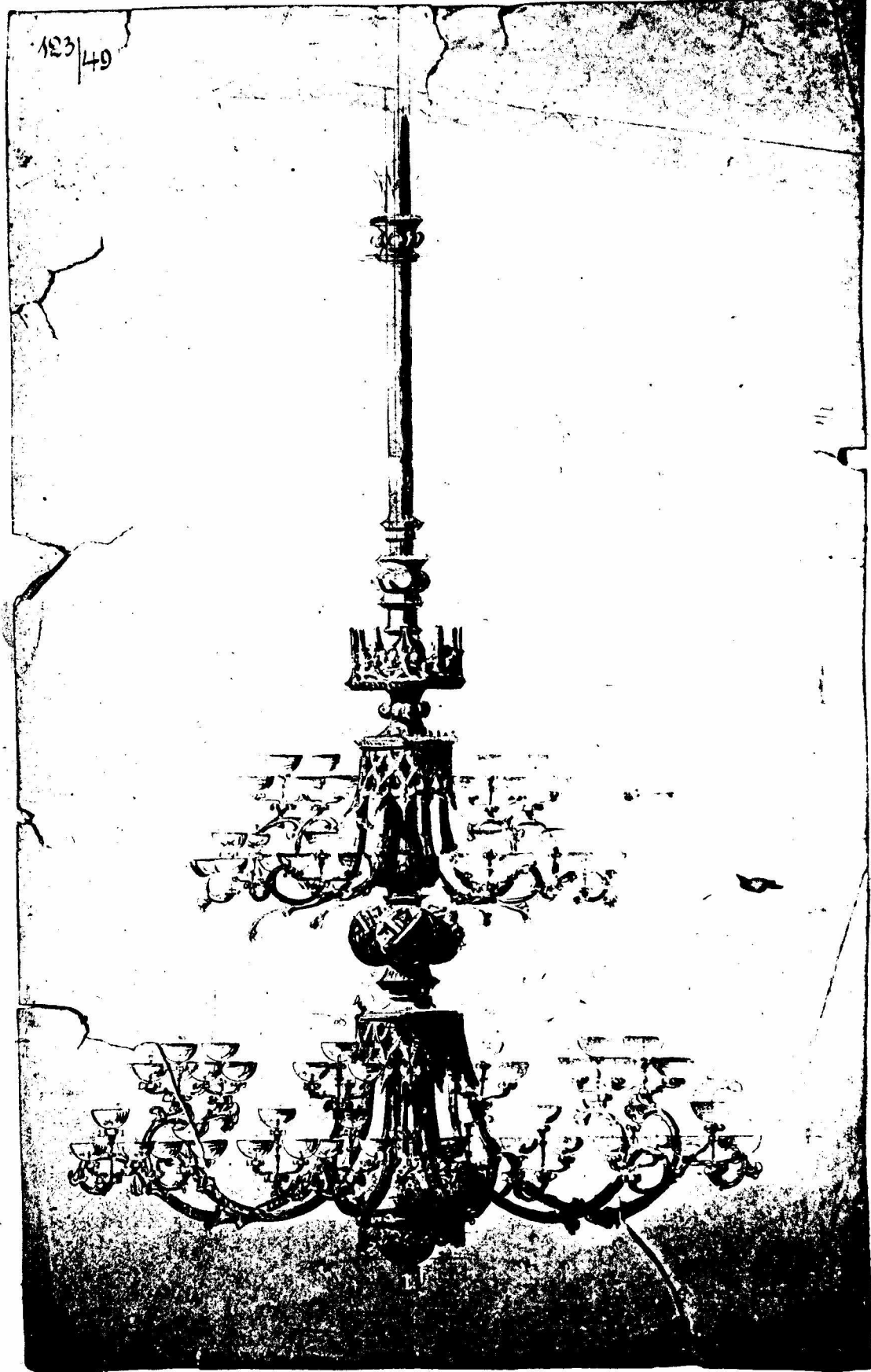

14. A Masjon emlék-serleg, 1857.

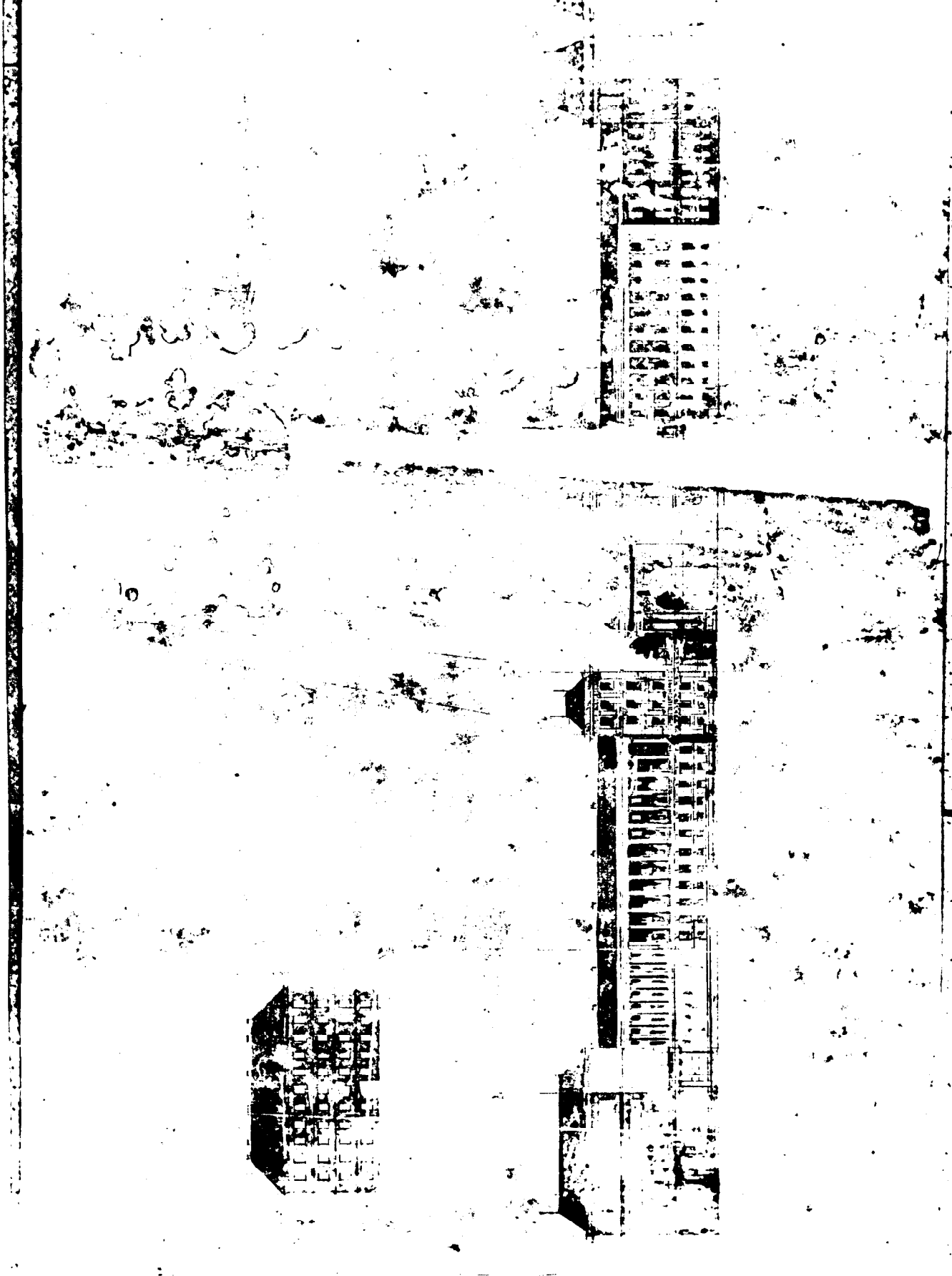
15. Dominico Ferro jubileumi serlege, 1863.

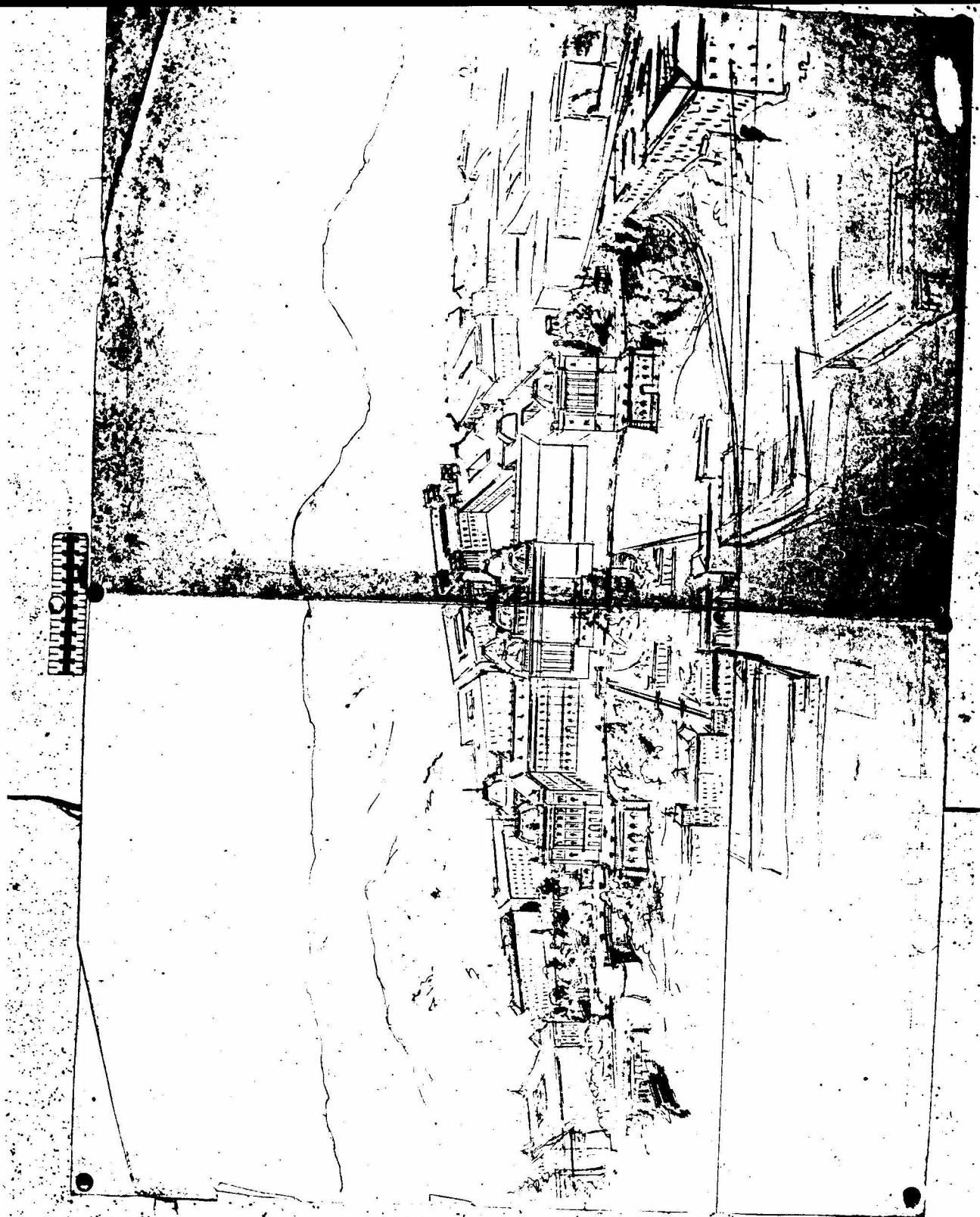
16. A Vigadó. A nagyterem mennyezetének terve /részlet/,
1863 körül.

17. A Vigadó. A nagyterm csillárjának terve, 1863 körül.

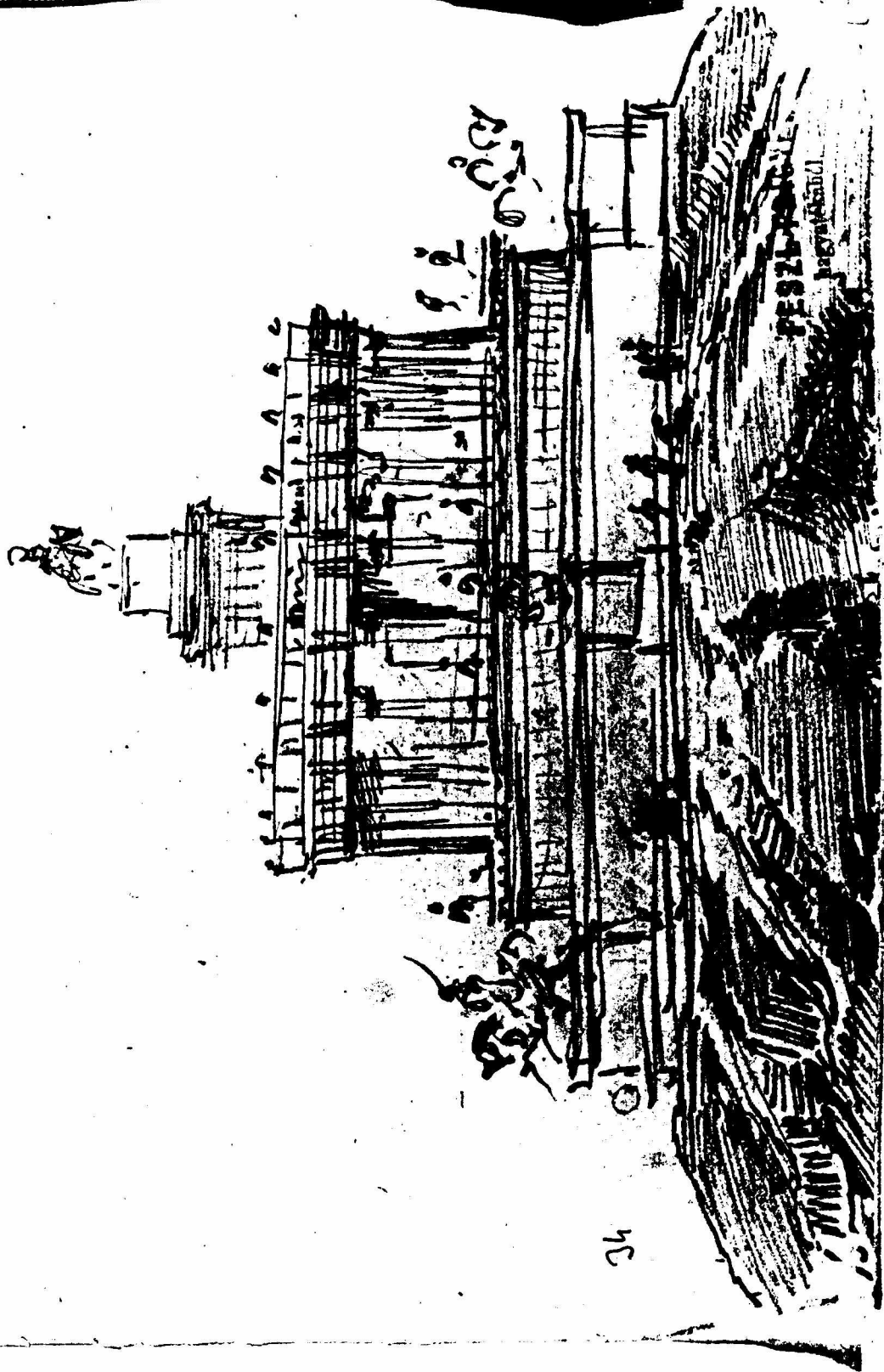
18. Vázlat az 1871-es városrendezési tervhez. Az Ujépilet felosztása minisztériumok éeljára.

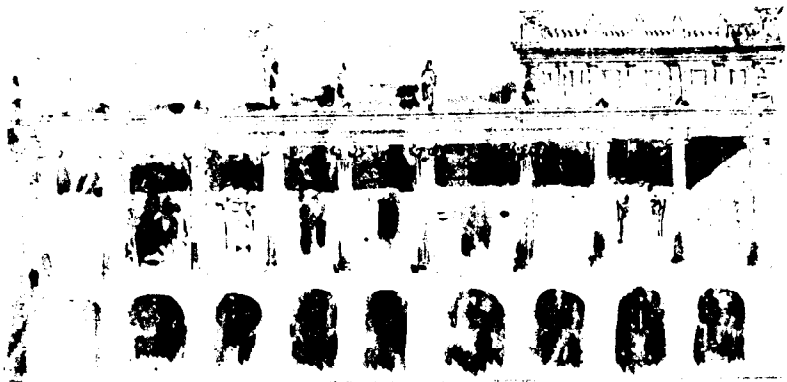
19. Vázlat az 1871-es városrendezési tervhez. A királyi palota terve.

33

20. Vázlat az 1871-es városrendezési tervhez. Az Ezeréves emlékmű terve a Gellért-hegyre.

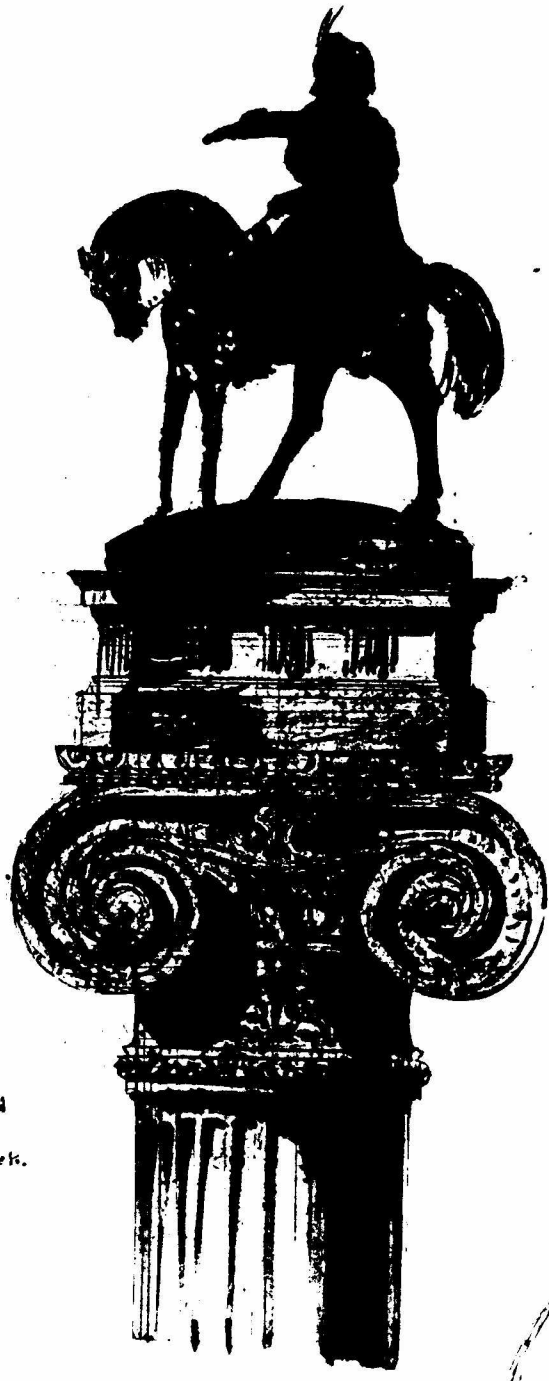

FESZL FRIGYES

47

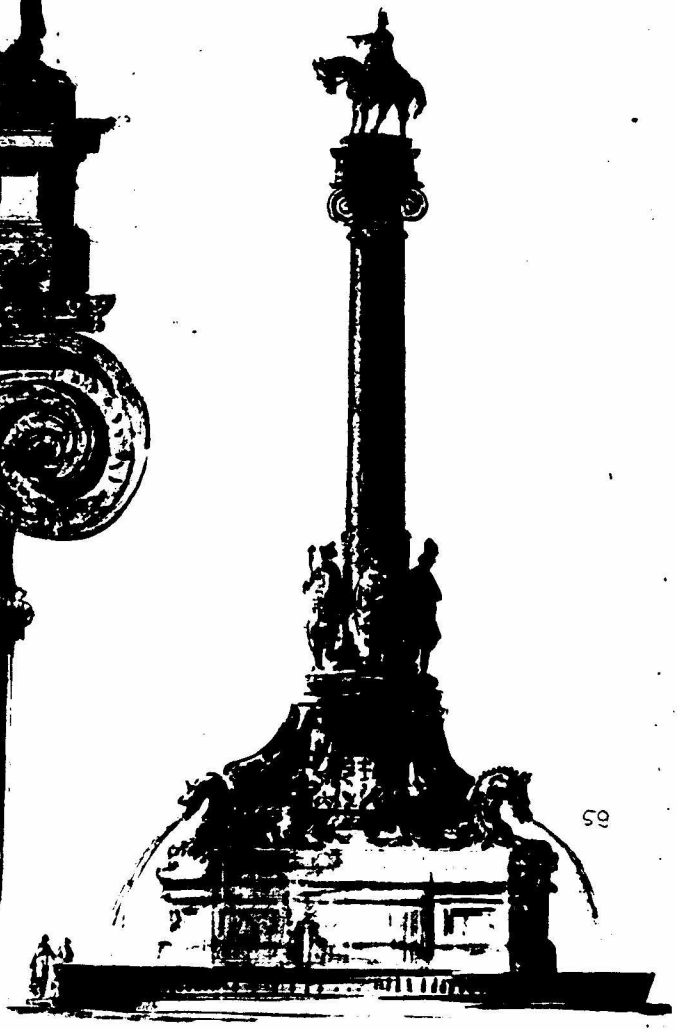
21. Vázlat az 1871-es városrendezési tervhez. Változatok az Operaház /?/ tervéhez.

59

125

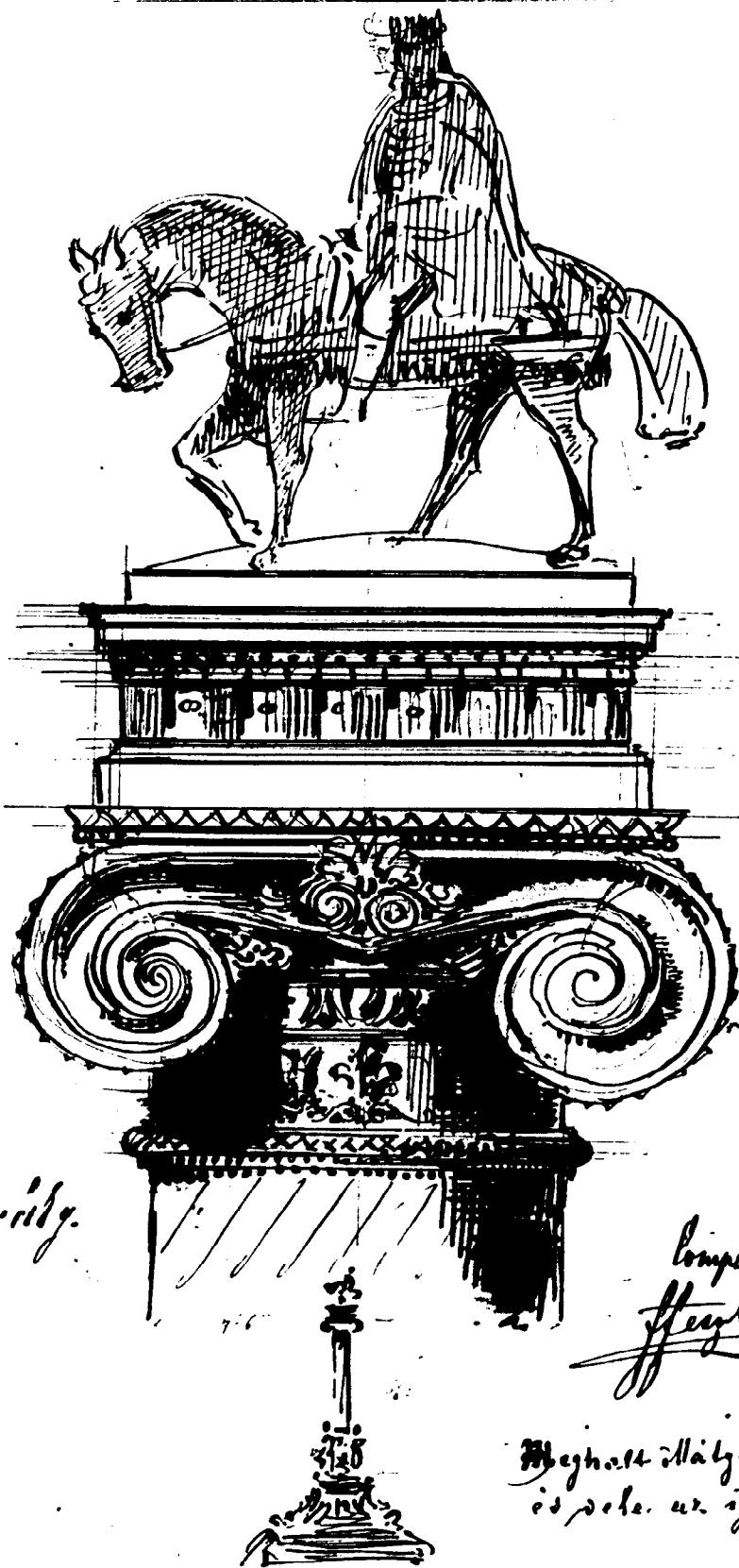
Emlék-oszlop
Magyar Hősnek.

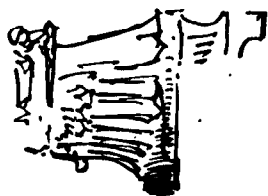
59

tervete Kossuth Brügge
1870

22. Lovasszobor emlék terve, 1870.

Mátyás király.

54
 Composé par
 J. F. 1870.

Meghalt Mátyás király
 és vele az igazság.

23. Lovasszobor emlék /Mátyás király/ terve, 1870.

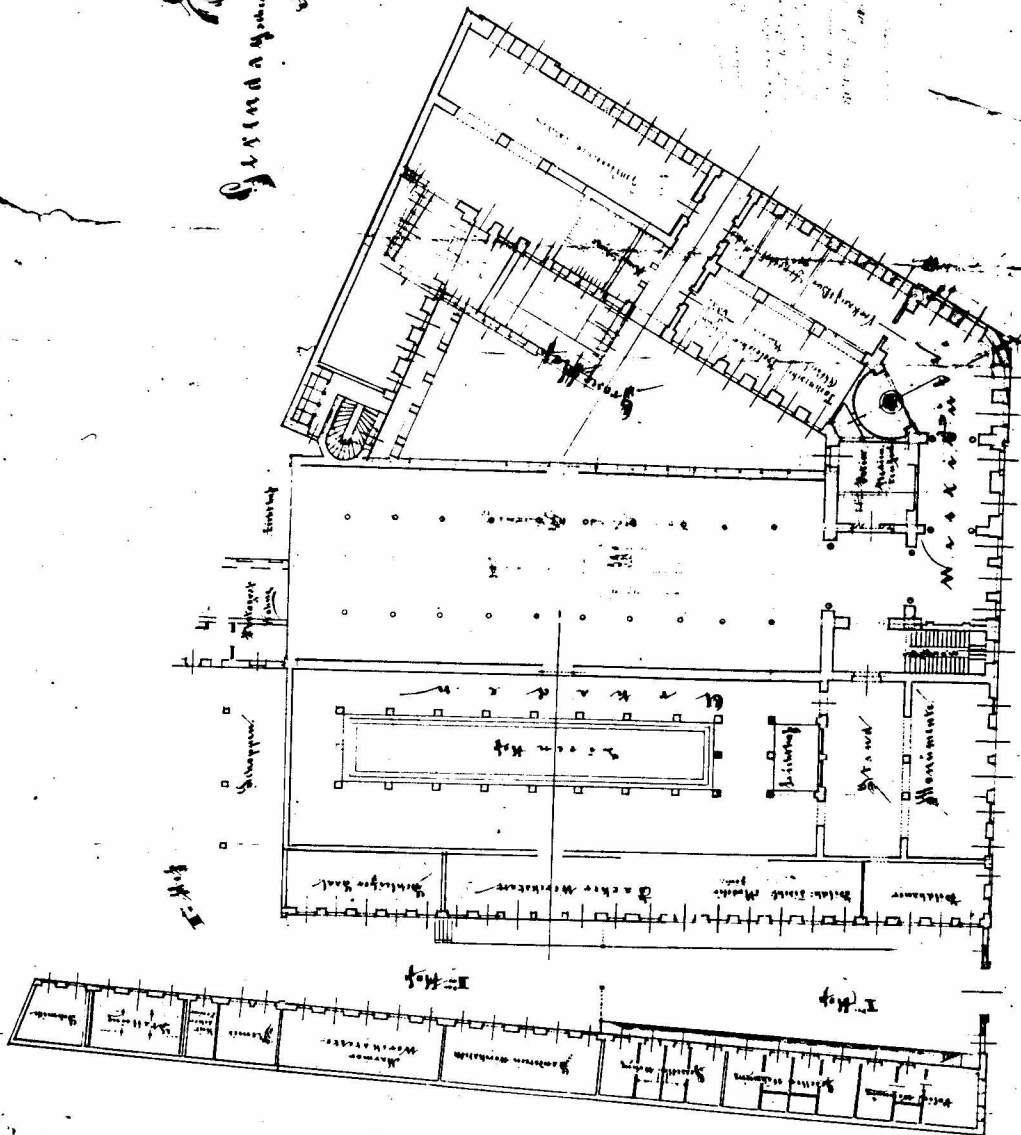
24. A kőbányai templom terve, 1884. Metszet.

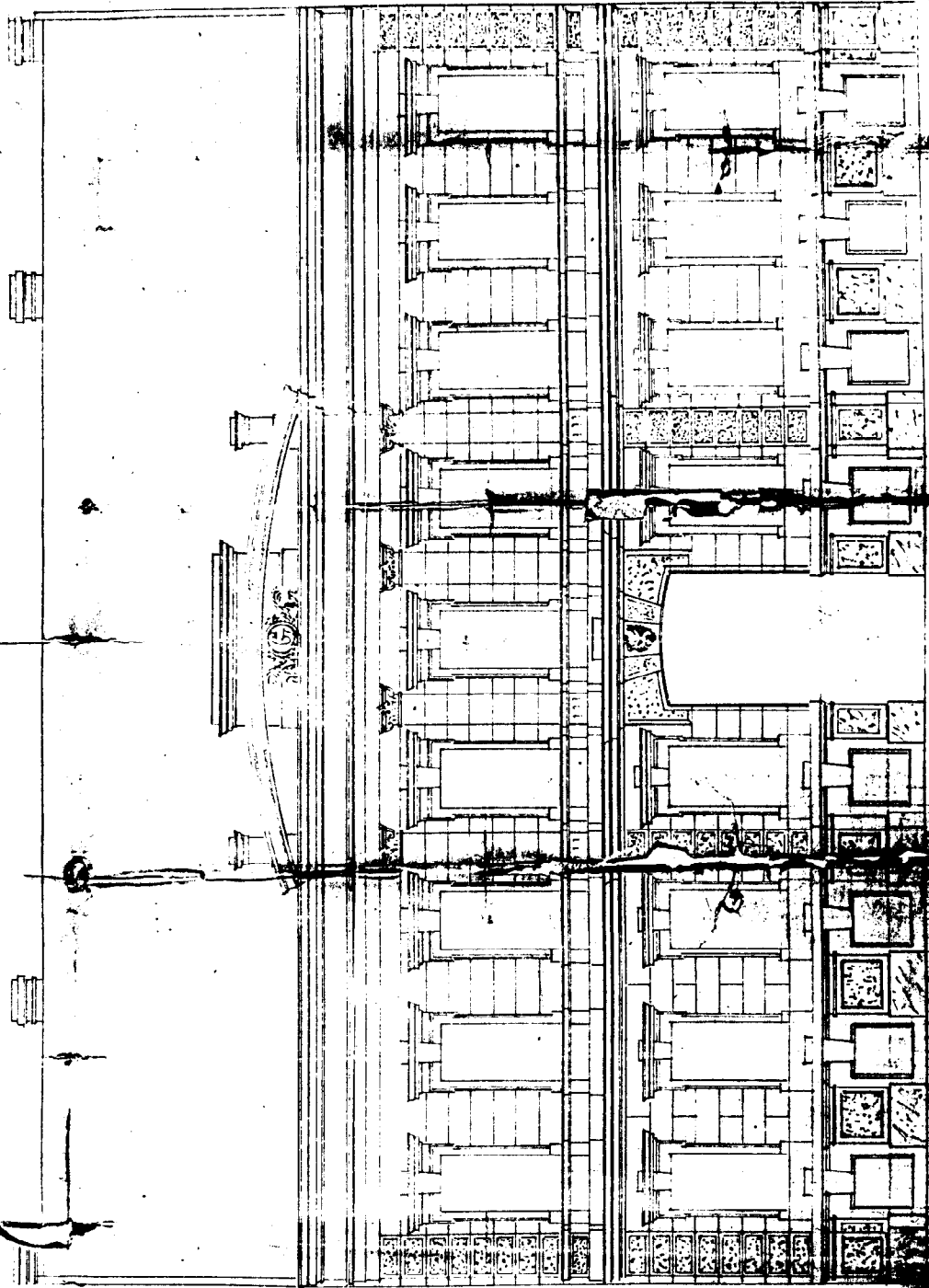
25. A kőbányai templom terve, 1884. Belső részlet.

Palais
 Gesind & Co. Maschinen- u. Baumaterialien
 Aktien-Gesellschaft.

93

26. A Gerenday-cég szék- és bérházának terve, 1872 körül.
 Földszinti alaprajz.

Dr. August Felsmann's-1882
Ferd. Wagner
1882

4449.1

1882

27. A Guglielmini-ház terve, 1882.

Felsőfői emlékek
Siklósdra elöl

28. Patófi szobor terve, 1867 után /?/, vázlat.

29. A gelnhauseni felmérések tervezett kiadványának egyik címlap vázlata, 1858 körül /?/.

30. Zsámbék, templomrom. A főhomlohzat. Akvarell, 1846 körül.